प्रवेश सं० ———

विषय: धर्मशास्त्रम्

क्रम सं० ———

नाम शुद्धि विवेकः

ग्रन्थकार लक्ष्मीधर सुत-रुद्रध

13739

पत्र सं० ~~१-१०९~~ १-४६, ४६-४९, ५१-७०, १, ७१-७६, १

श्लोक सं० ———

अक्षर सं० (पंक्तौ) ३२

पंक्ति सं० (पृष्ठे) ८

आकार: ८·६ × ४·२

लिपि: दे. ना.

आधार: का.

वि० विवरण सं०

सं. १२३५

अ. ६४/१६९

पी० एस० यू० पी०—७७ एम० सी० ई०—१९५१—५० ०००

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१ ॥६॥ स्वस्तिश्रीगणेशायनमः॥ हरतुदुरितजातंकेशवस्यैकवाहुर्विपुलगल...
लांतःकेशिनःसंप्रविष्टः॥ अप्रसुपवनमिवास्यप्राशितुंसंप्रवृत्तः॥ कुवलयद
शु० लनीलःपंचशीखोभुजंगः॥ चिरंतनानेकनिबंधसिद्धःसुसंप्रदायानुगतःसु
धर्षीःनत्वाहरिंरुद्रधरेणसम्यग्वितन्यतेशुद्धिविवेकएषः॥ सत्येवरत्नाकरपारिजा
तमिताक्षराहारलतादयोन्ये॥ तथापितत्रात्रसमातसानांभवेत्प्रमोदायममप्रयासः॥
शुद्धिस्तावदखिलविहितकर्माधिकारयोग्यतापादकोधर्मविशेषः॥ अशुद्धिस्तद्विरोधी
धर्मविशेषएव॥ सपिंडजन्मादिनिमित्तका॥ तदशुद्धिविगमसमयकथनेनशु॥ राम
द्धिर्विधीयते॥ तत्रसपिंडजन्मादिअज्ञातोशुद्धिहेतुःसेनयदिसपिंडादेर्जन्ममरणंवा १
ि

वत्समस्तिनचाशौच॥ यतियोगिनाज्ञायतेप्रतिग्रहादिकर्त्ताज्ञायते तदापितत्स
काशात्प्रतिग्रहादानेतदन्नभोजनेचनदोषः॥ यदाहब्रह्मपुराणे॥ अपि
दातृगृहीत्रोश्चसूतकेमृतकेतथा॥ अविज्ञातेनदोषःस्यात्॥ श्राद्धादि
षुकदाचन॥ विज्ञातेभोक्तुरेवस्यात्प्रायश्चित्तादिकंक्रमात्॥ अथसामा
न्यतश्चातुर्वर्ण्यस्यमृतकाशौचं॥ तत्रमनुः शुद्ध्येद्विप्रोदशाहेनद्वादशा
हेनभूमिपः॥ वैश्यःपंचदशाहेनशूद्रोमासेनशुध्यति॥ ब्रह्मपुराणे॥ शौ
चाशौचंप्रकुर्वीरन्शूद्रवद्वर्णसंकराः॥ वर्णसंकराअपकृष्टवर्णेसम
बुजाता॥ अनुलोमानांतुस्वामातृजात्युक्तमशौचं॥ तत्रापि

२

बृहस्पतिः ॥ दशाहेन सपिंडास्तु शुध्यंति प्रेतसूतके ॥ त्रिरात्रेण
स्नात्वा शुध्यंति गोत्रजाः ॥ अत्र दशाहपदं स्वस्वजात्युक्ताशौचोपलक्षणं
शु० ३ सपिंडाः सप्तपुरुषावधयः सवंश्याः ॥ सप्तमपुरुषादनंतरं दशमपुरुषपर्याव
त् सकुल्याः ॥ दशमपुरुषादनंतरं जन्मनाम्नोरविज्ञाने समतकुलजा एवमा
कारज्ञानगोचरा गोत्रजाः ॥ ज्ञायमानजन्मनाम्नां तु दशमपुरुषाधि
कानां मरणजन्मनोः ॥ पाक्षिणी पक्षिणी सपिंडस्य जनने नाग्रे वक्ष्यते
नदयंतवैकवान्यूनतयार्थः ब्राह्मणस्य सपिंडे ब्राह्मणस्य मृते दशरात्रेणाशु राम
ध्यति सकुल्ये मृते त्रिरात्रेण तदूर्ध्वं ज्ञायमानजन्मनामके कुलजे मृते प

२

क्षिणा गोत्रजे स्नानमात्रेण क्षत्रियस्य सपिंडे क्षत्रिये मृते द्वादशाहेन शु
~~क्षिणा गो~~
द्धिः सकुल्ये त्रिरात्रेण तदूर्ध्वं पक्षिणा गोत्रजे स्नानमात्रेण वैश्यस्य सपिंडे वै
श्ये मृते पंचदशदिनैः शुद्धिः सकुल्ये त्रिरात्रेण तदूर्ध्वं पक्षिणा गोत्रजे स्नान
मात्रेण शूद्रस्य सपिंडे शूद्रे मृते मासेन शुद्धिः सकुल्ये त्रिरात्रेण तदूर्ध्वं प
क्षिणा गोत्रजे स्नानमात्रेण अत्र सर्वत्र अहःपदं त्रिपदं च अहोरात्रपरं
ज्ञातव्यं यदा रात्रौ संध्ययोर्वा मरणजन्मनोर्भावः तदातीतदिनेनैव सह
होरात्रो ग्राह्यः एकाहकस्य पः रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके पूर्व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हस्तस्य २

३ मेवदिनंग्राह्यंयावन्नैवोदितोरविः उदितेतुयदासूर्येनारीरतांदृश्यतेरजः
जननंवाविपत्तिर्वायस्याःसर्वरी अंगिराश्चतुर्थेहनिकर्त्तव्यःसंस्पर्शो
शु० ब्राह्मणस्यतुपंचमेहनिविज्ञेयःसंस्पर्शःक्षत्रियस्यतुषष्ठेहनिवैश्यस्य
स्याविज्ञेयंस्पर्शनंबुधैःदशमेहनिशूद्रस्यकार्यःसंस्पर्शनंबुधैःअत्रे
देताद्युत्तर्यंसर्वाशौचस्यात्तृतीयभागेतीतेगस्पर्शःकर्त्तव्यःतथाचदेवलः
अशौचकालाद्विज्ञेयंस्पर्शनंतुत्रिभागतःशूद्रविट्क्षत्रविप्राणां
यथाशास्त्रप्रदर्शनात् एवंचसतिब्राह्मणादीनांदशाहादिभ्योमन्तके राम
भ्योयद्नामधिकंसमयत्वमशौचस्यात्र घंतरोक्तंतद्गुणायुक्तंगु
३

णहीनविषयेज्ञेयं अप्यजननाशौचंतत्रमनुःजननेप्येवमेवस्यात् निपुणां
शुद्धिमिच्छतांसर्वेषांशावमाशौचंमातापित्रोस्तुसूतकंमातुर्वासूतकंस्यादुप
स्पृश्यपिताशुचिःअस्यार्थःजननेजन्मन्यपिएवमेवमरणवदशौचंदशाहादि
व्यापकंभवतिअयंविशेषःशावमाशौचंमरणेतुकमस्पृश्यत्वंसर्वेषामशौचम
गिनाःसूतकंप्रसवनिमित्तकंपुनरस्पृश्यत्वंमातापित्रोरेव॥तत्रापिविशेषमाह
मातुर्वेतिवाशब्दएवकारार्थःमातुरेवसूतकंदशाहव्यापकमस्पृश्यत्वलक्षणं
लक्षप्राहुःउपस्पृश्यस्नात्वापिताशुचिःस्पर्शोभवतीतिअशौचमितिशुचेर्मा
वइतिसंगताच्चलघुसर्वादित्वगणनअःशुचीच्वरेत्यादिनोभयपदवृद्धिःसंव
र्तेःजातेपुत्रेपितुःस्नानंसचेलस्यविधीयतेमाताशुद्ध्येद्दशाहेनस्नाना-

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४

नकः पत्नीसंस्पर्शं सूतकरोति तदानं पितुः अंभिराः सूतके सूतका
शु० स्पर्शी न दुष्यति संस्पर्शे सूतिकाया सुस्नानमेव विधीयते यदि तु जनकः पत्नी
के संस्पर्शं सूतिकां करोति तदा तस्यापि यावत् सूतकमस्पृश्यत्वं तथा च पाराशरः
यदि पत्न्यां प्रसूतायां द्विजः संपर्कमिच्छति सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः ष
डंगवित् षडंगविदपि वि...। शोयदि संपर्कं संस्पर्शं करोति प्रसूताया पत्न्यास्तदा
तस्य सूतकं दशाहमस्पृश्यत्वं भवतीत्यर्थः अत्र संपर्को भिगमनमिति व्या
ख्यानमयुक्तं मातुरेव सूतकं तां स्पृशतस्तु। पितुर्नेतरेषामिति सुमंतुनैक राम
मूलत्वात् ब्रह्मपुराणे सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकः शुचिः कृत्वा स
चैलस्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् अन्याश्च मातरस्त द्गृहं न व्रजंति ४

चेत् सपिंडाश्चापि संस्पृश्याः संति सर्वेपि नित्यशः अन्या मातरः सपत्नी...
मातरः तद्गृहं न व्रजेति तद्गृहं गत्वा तां वै न स्पृशेति तदा शुद्धा एव स्नानं वि
नापि एवं सपिंडा अपि तत्स्पर्शे तु स्नानेन शुध्यति एवमेव हारलता आ
चारोपि अत्र स्त्री जन्मनि स्नानानुपदेशात् पितुरपि स्नानं विनैव शुद्धिरिति
ज्ञेयः तथा ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः गतैः शूद्रा च संस्पृ
श्या त्रयोदशभिरेव च यत्तु सूतिका सर्ववर्णानां दशरात्रेण शुध्यतीति शू
द्राया अपि दशरात्रेण स्पर्शशुद्धिः कपिताप्रचेतसा सा सच्छूद्रविषया
ज्ञातव्या पैठीनसिः सूतिकां पुत्रजननीं विंशतिरात्रे अतीते पुनः कृतस्नानां
पाकादिदृष्टार्थं च कर्म कारयेत् स्त्र्यपत्योत्पत्तौ मासे तीते सर्वकर्माणि
ण स्नातां सर्वकर्माणि कारयेत्। मासेन स्त्री जननी अर्थः पुत्रे जाते सूतिकां विंशतिरात्रे २
स्ना

५ कारयेत इदं नुष्कद्वातिरिक्त विषयं ज्ञातव्यं ॥ अथ जननमरणाशौचे च योनि
यमः तत्र जाबालिः संध्यां पंचमहायज्ञान्नैत्यिकं स्मृतिकर्म च तन्मध्ये हापय
श्रु० येत् तदशाहांते पुनः क्रिया नैत्यिक ज्यैष्ठस्नानं तदीराादि तन्मध्ये ॥ अ
स्म शौचमध्ये हापयेत्स्पर्शे जेदित्यर्थः ॥ दशाहांत इत्यशौचांतोपलक्षणं तेना
शौचांते तेषां ब्राह्मणादीनां पुनः क्रिया संध्यादिकर्मकरणमित्यर्थः
मनुः ॥ उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते दानं प्रतिग्रहो होमः स्वा
ध्यायश्च निवर्त्यते ॥ उभयत्र जनने मरणे च दशाहानीत्यशौचकालोपलक्ष
णं तेन दशाहानि तत्तदशौचकालं व्याप्य कुलस्य सिद्धान्नं न भोक्तव्यमित्य राम
र्थः ॥ अत्र होमे विशेषमाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः सूतके कर्म ५

णां त्यागः संध्यादीनां विधीयते होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फ
लैः ॥ अकृतं हावयेत्स्मार्ते तदभावे कृताकृतं कृतमोदनशक्त्वादि तंडुलादि
कृताकृतं व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति द्रव्यं त्रिधा बुधैः ॥ अस्यार्थः ॥ अशौ
चे संध्यादीनां विहितकर्मणां त्यागः ॥ अग्निमतां तु श्रौताग्नौ शुष्कान्नेन
फलेन वा होमः कर्तव्यः स्मार्ते ग्नौ तु व्रीह्यादिना तंडुलादिना वा परद्वारा
होमकारयितव्यः कृतमोदनसक्त्वादि परद्वारापि न हावयेत् अत्र तंडुलादी
त्यादिपदेन माषमुद्गादिग्रहणं व्रीह्यादिपदेन यवगोधूमादिग्रहणं ओ
दनसक्त्वादिपदेन लाजमोदकलड्डुकादीनां ग्रहणं दानप्रतिग्रह
यो विशेषमाह मनुः जातिकुमारे तद्देहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहं हिरण्य

६ धान्यगोवाससितान्नगुडसर्पिषां शंखलिखितौ कुमारप्रसवे नाडी(च्छेदात्)
च्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्रप्रावरणगोधान्यप्रतिग्रहेषु न दोषः
श्रु० तदहरित्येके गुर्वर्थं कर्म कुर्वीत प्रावरणो केवलादिश्चयमर्थः पुत्रेज
न्मनि नाडीछेदात् पूर्वं हिरण्यधान्यादि दद्यात् दातुः प्रतिगृहीतुश्च दो
षो न भवति गुर्वर्थे प्रतिगृहीतुस्तद्दिने नाडीछेदानंतरमपि न दोषः वैष्ण
वपुराणे देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते हि जन्मनां आयांति तस्मात्तदहः पु
ण्यं षष्ठं च सर्वदा तत्र दद्यात्सुवर्णं च भूमिं गां तुरगं रथ्यं छागं च माल्यं च छत्रं
शयनं चासनं गृहं जातश्राद्धे च न देतप कान्नं वा स्मृतौ ष्वपि तदहः पुण्यं राम
षष्ठं च दिनं पुण्यमित्यर्थः पुत्रोत्पत्तौ नाडीछेदात् पूर्वं जातश्राद्धं मासिद्धा
६

न्नेन कर्तव्यं एवं रूपे च श्राद्धे अवने जनापिंडदानादिनास्तीति भर्तृयज्ञ
स्वामिना विवृतिरत्नाकरः मार्कंडेयः षष्ठे हि रात्रियागं तु जन्मदानां च
श्र कारयेत् रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः जन्मदानां षोडशमाह
तां षष्ठिको सहितानां रात्रियागं कुर्यादित्यर्थः षष्ठी निशा व्याप्य रक्षा तिरक्षा
कार्या रक्षा जन्मदा यशस्त्रादिसन्निधापनेनेत्यर्थः स्मार्तक्रियानिवृत्तिं
विशेषमाह शंखः दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च प्रेतपिं
डक्रियावर्जमशौचे विनिवर्तते प्रेतपिंडदानादिवर्जं सर्वं दानादि कर्म अशौ सर्वं
चे सति निवर्तत इत्यर्थः वसु विशेषदोषाभावमाह मरीचिः लवणे मधु
मांसे च पुष्पमूलफलेषु च शाककाष्ठतृणेष्वेव दधिसर्पिःपयःसु च

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७
तोबध्याजिनेचैवपक्वापक्वंस्वयंगृहेयद्येषुचैवसर्वेषु नाशौचंमतं
तक्वेयय: यदमत्रदुग्धपरंदध्यादिसाहस्वयीत: वाक्यांतरानुरोधापक्व
शु० सक्तुमोदकादि अपक्वं तंदुलादि ततः स्वयंगृह्यमाणांस्वाम्यनुमत्या
नदोषायभवतीत्यर्थ: अत्रपक्वापक्वइत्यत्रैवस्वयंगृहेतैत्यन्वेतिमंतु
लवणादिष्विति एवमेवरत्नाकरस्वरसउन्नीयतेनतुस्वयंगृह्यमाणा
मितिपूर्वप्रक्रांतस्यपक्वापक्वस्यैकवचनांतस्य वैनाम्नाप्रत्युवमवि
त तेन लवणादीनामशौचविद्वारापिगृहणादोषाभावइतीसिद्धं अ
प्यवर्णानाविशेषतोशौचंतत्रदक्ष: सद्य: शौचंतथैकाहस्त्र्यहश्चतुर राम
हस्तथाषड्दशद्वादशाहश्चपक्षोमासस्तथैवचमरणांततथाचान्यद ७

शपक्षास्तुसूतकेउपन्यासक्रमेणैतान्वक्ष्याम्यहमशेषत: सूतकमशौ
चंतद्दशविधंभवतितत्रसद्य:शौचंसद्यस्तत्क्षणेस्नानमात्रेणयत्रशौचं
भवतिततसद्य:शौचंस्नानमात्रापनेयंमशौचंएकाह एकाहेना
त्रव्यापकंएवंत्र्यहादिष्वपितत्तत्कालव्यापकमशौचंभेदेनान्यदिति
जननमरणनिमित्तकात्भिन्नंमरणांतमन्यमशौचंदशममित्यर्थ:
तत्रसद्य:शौचमाहग्रंथार्थंतोविजानातिवेदमंगै:समन्वितंसक
ल्पंसरहस्यंचक्रियावांश्चेन्नसूतकंग्रंथार्थं। वेदिगंपतोर्थंतश्चवे
दंविजानातिसम्यक्सिद्धांतन्यायानुसारेणग्रंथंजानातिसकल्पं
कल्पोज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानप्रकृति: तत्सहितंअंगै:समन्वितं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८ नयरपंचांगसहितंसरहस्यं रहस्यं प्रातिपादकब्रह्ममीमांसादिभि
र्यसहितं जानाति क्रियावान् श्रौतस्मार्ताग्निहोत्रादिक्रियावान् भवे
श्रु० दाः सूतकं न भवति एकाहाद्यशौचं न भवति तेन सद्यःशौचं भवतीत्यर्थः तद्
प्यारेकाहात्त्वाभ्यता: शुद्धेद्यो ऽग्निवेदसमन्वितः हीने हीनतरे चैवं त्र्यह
श्चतुरहस्तथा अग्निः श्रौतः स्मार्तश्च वेदः सांगोज्ञाततात्पर्यश्च ब्रह्म एकाहा
त्रविहितक्रिये एकदेशवान्न विवक्षितः तस्य एकाहः हीनः श्रौताग्निही
नः स्मार्ताग्निवान् सांगसार्थज्ञानसंपूर्णवेदवान् तस्य त्र्यहः शौचं ही
नतरो ऽग्निद्वयहीनः सांगसार्थज्ञानसंपूर्णवान् तस्य चतुरहाशौचकालः॥ राम
बृहस्पतिः त्रिरात्रेणा विशुध्येत्तु विप्रो वेदाग्निसंयुतः पंचाहेनाग्निहीन ८

नस्तु दशाहाद्ब्राह्मणाब्रुवः ऽप्यत्राग्निः स्मार्तः तद्वतो वेदज्ञस्य चैवं पूर्ववत्
न्याग्निद्वयहीनस्य अर्ध्यपीतवेदांगस्यान्यस्य वेदाध्यायिनः पंचाहः प
रिशेषाद् अग्निद्वयहीनस्य वेदैकदेशाध्यायिनः षडहः अत्र वाक्यद्
येपुनस्त्वन्यायतथाऽप्यग्निद्वययुतस्याविज्ञाततात्पर्यकृत्स्नवेदवतः सक
लविहितक्रियावतः एकाहः तथाग्निद्वययुतस्य वेदस्यान्यस्य त्र्यहः ब्रा
ह्मणाब्रुवस्य दशाहः ब्राह्मणाब्रुवः परिविहिताक्रियावतः सर्वाहं त
मपि तौ व्यासेन गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च न कर्म कृन्न चा
धीते स भवेद्ब्राह्मणाब्रुवः तदयं सर्वैकवाक्यतयार्थः सांगसार्थं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दिभिर्युक्तस्योपनयने च न कर्मकृत् वेदवतोऽग्निहययुतस्य सकल
प्र॰ नक्रियावतो विप्रस्य सद्यःशौचं अविज्ञातार्थसांगवेदवतोऽग्निद्वययुक्त
द१ एकाहः सांगसार्थज्ञानवेतोऽग्निद्वययुतस्य विहितैकदेशक्रियावतोऽपि
काहः श्रौताग्निहीनस्य स्मार्ताग्निमतः सांगसार्थज्ञानवेदवतः त्र्यहः वेद
मन्यस्याग्निद्वयवतः त्र्यहः सांगसार्थज्ञानकृत्स्नवेदाध्यायिनोऽग्निद्व
यहीनस्य चतुरहः अस्य त्र्यंगस्यान्यकृत्स्नवेदाध्यापिनोऽग्निद्वयहीनस्य राम
पंचाहः वेदैकदेशाध्यापनोऽग्निद्वयहीनस्य षडहः ब्राह्मणब्रुवस्य दशाहः
इति पाराशरः संपर्काद् दुष्यते विप्रो जनने मरणे तु च संपर्कविनिवृत्तानां न प्रेत ऽ

नैव सूतकं प्रेतं मरणाशौचमित्यर्थः अत्र सर्वेषां तेषां यथोक्ताः सद्यःशौचा
दिका अपकर्षपक्षाः सपिंडांतराणामशौचिनां संपर्काभावे सति बोद्धव्याः
संपर्के च तेषामपि दशाहाद्यशौचं भवति अत्राचारोऽपि तथा संपर्कश्चात्र
एकत्रासनशयनभोजनादिरूपो विवक्षित इति रत्नाकरः क्षत्रियावैश्ययोरप्य
ग्निमतोर्दशाहद्वादशाहौ तथा च पाराशरः क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शु
शुचिः तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयादिति शूद्रस्यापि विशेषमा
ह याज्ञवल्क्यः क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पंचदशैव तु त्रिंशद्दिनानि शूद्र
स्य तदर्द्धं मायवर्तिनः न्यायवर्तिनः शूद्रस्य द्विजशुश्रूषापंचयज्ञादिप्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यावतः
२० द्विविहितत्वे किं शूद्रस्य पंचदशाहाशौचं सर्वं चैतद् शौचसंकोचविधानं निषि
प्रु० तेष्वेव होमादिविधिषु न तु सर्वेषु दानान्नभोजनप्रतिग्रहादिषु तेषु क
र्तव्येषु वास्तवादीनां दशाहादिकं संपूर्णाशौचमेवानुवर्तते इति मिता
क्षराकारादयः तथा हि दशाहं शावमाशौचमिति सामान्यप्राप्तदशाहबाध
पुरस्सरमेव त्र्यैकाहाद्यास्तताः शुद्ध्येदित्यादिविधायकं भवति बाधस्य चा
नुपपत्तिनिबंधनत्वाद्बाधावत्यबाधितेनुपपत्तिप्रसंगो न भवति ता
वदनेन बाधितव्यं अतः किं पदनेन बाधितव्यमित्यपेक्षायामपेक्षित
विशेषसमर्पणक्षमस्याभिर्वेदसमन्वित इत्यादिवाक्यशेषस्यादर्शे राम १०

नादग्निहोत्राद्यैकर्मणि स्वाध्यायादेश्च व्यावर्तिष्यते न पुनर्दानादावपि तथा वास्त
रास्य स्वाध्यायाध्ययनानि वर्त्यर्थ सद्यः शौचमिति शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेनेत्ये
वमादिभिर्मन्वादिवचनैरेकवाक्यता भवति तथा च भवत्रदशाहातिकुल
स्यान्नं न भुजान इति दशाहपर्यंत भोजनादिके प[illegible]तिशेषधपाद्रिः वमा
दिवचनैरविरोधोपि सिध्यतीत्यतः क्वाचित्कमेवेदमशौचसंकोचोक्ते
कोचविधानेन पुनः सर्वसंव्यवहारादिगोचरमित्यलमिति प्रपंचेनेति
मिताक्षराकारस्य ह॥ हारलताकारोपि अपंचाशौचसंकोचो होमाध्ययनादि
एव न तु संध्यापंचमहायज्ञान्नैत्यके स्मृतिकर्मिच तन्मध्ये हापयेत

२१ दशाहांते पुनःक्रिया ॥ अस्य दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते दानं इति ग्रहो हि
ध्यायश्च निवर्तते इति जाबालवचनस्य मच वचनाभ्यां प्रतिषिद्धानां संध्यापंचम
प्रा० यज्ञमन्त्रिकाग्रहणमार्जनप्राणायामतर्पणगायत्रीजपतप्रधानक्रियारूपस्तानामकैनै
त्यकर्मस्मृतिकर्मके सान्नभोजनदानप्रतिग्रहकाम्यहोमस्वाध्यायानाम
प्यनुष्ठानार्थः अनेकवचनविरोधात् अतो वेदाग्निसंयोगादिना एकाहः अ
हादिभिः सर्वाशौचनिवृत्तिरिति व्यामोह एवेत्याह पारस्करगृह्यव्याख्याता राम
हरिहरमिश्रोप्येवमाह ॥ एवं च सिद्धाचार एवात्र शरणं यावज्जीवाशौच
दशमस्माह दक्षः व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा क्रियाहीनस्य मूर्ख २१
स्य

स्य स्त्रीजितस्य विशेषतः व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नि… नित्यशः श्र
द्धात्यागविहीनस्य भस्मांतं सूतकं भवेत् कदर्यो वृद्धदेवलेन परिभाषितः आ
त्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् लोभाद्यः पचिनोत्यर्थान् स कदर्य इति
स्मृतः अत्र सर्वदेति प्रत्येकमभिसंध्यते तेन सर्वदा व्याधितस्य सर्वदा ऋणग्र
स्तस्य मरणांतमशौचं भवतीत्यादि रघुनंदनेन उक्तं तत्र रत्नाकरः व्याधितस्य कर्मा
सामर्थ्यापादकव्याधिमत्त्वं ऋणग्रस्तस्य नित्यं धनिकासेवितस्य क्रिया
हीनस्य उपनयनादि क्रियाहीनस्य इत्यर्धमानत्वेनोपात्तम् मूर्खस्य गायत्री
स्य स्त्रीजितस्य भार्यावशतया गुरुनिर्भर्त्सकस्य व्यसनासक्तचित्तस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२ कालेप्यकार्य्यगतचित्तस्य पराधीनस्य श्राद्धादिकालेप्यनायत्तचित्त
त्यागविहीनस्य श्राद्धवेदनोचिते विषयमेवेति निष्कर्षः त्यागोत्राकस्यकश्च
शु० दि~~कालेप्यनायत्तचित्तस्यश्राद्धत्यागविहीनस्यश्राद्धवेदनोचित~~ ताम्यंराः
स्य सर्वदेति प्रत्येकमभिसंबध्यते तेन सर्वदाव्याप्तितादेव्नीशौचनिवृत्तिः प्रायश्चि
त्तेतरकर्मण्यनधिकार इति शुद्धिप्रदीपः इदं चाशौचं जननमरणनिमित्तकाद्भि
न्नमेव दशाम ब्रह्मपुराणे ॥ अन्यपूर्वा गृहे यस्य भार्यास्यात्तस्य नित्यशः
अशौचं सर्वकार्येषु गृहे भवति सर्वदा दानप्रतिग्रहो होमः सर्वं तस्य वृथा राम
भवेत् गेहे इत्युपादानात् यस्य गृहकृतमहत्कारिणी अन्यपूर्वा भार्या भव १२

ति तस्य ब्राह्मणादेः सर्वस्य सर्वदाशौचं भवतीति एवमेव रत्नाकरादयः शंखः हीनवर्णा
तु या नारी प्रमादात् प्रसवं व्रजेत् प्रसवे मरणे तज्जमशौचं नोपशाम्यति हीनवर्णाशूद्रा
प्रमदाप्रोगां घृतयाकृतसंगा तत तावमर्थ अपरिणीता शूद्रा यद्युत्तमवर्णेनारागकृ
तसंगमात् प्रसूतास्यात् तदा तत्प्रसवमरणयोः गर्भजनकस्य यावज्जीवमशौचमि
त्यर्थः अपराशौचसंकर तत्र कूर्मपुराणे अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीय
र सां मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् अघानाम् शौचानां विषमकालव्या
पकानां यौगपद्ये एकस्मिन् सत्यपरोयानिपाने अधिकादिनव्यापकेनाशौचे
ति तेन शुद्धिर्मैथिलाः अपवादमाह मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भ
जननमरणाशौचसंकरे मरणाशौचमल्पकालव्यापकमपि गरीयः तेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१२ मरणनिमित्तकसद्यशौचाद्यशौचांतरोपनिपाते तेनैव जननाशौचं बाध्यं..
यसमानदिनव्यापकेव्यवस्थामाह ।। ब्रह्मपुराणे आद्यं भागद्वयं यावत्सू ।।
श्रु० तुसूतके द्वितीयेद्यतितेचाद्यात्सूतकात्शुद्धिरिष्यते अंत ऊर्ध्वं द्वितीयात्तु सूतकं।
तात्शुद्धिस्मृता ।। एवमेव विचार्यस्यात् मृतके मृतकांतरे अत्र चतुर्थांत्रिम
त्राशौचकालस्याद्यभागद्वयेयदिसमानदिनव्यापकं सजातीयमशौचांतरमा
न पतेत्तदा पूर्वाशौचव्यपगमेन शुद्धिः अग्रिमभागद्वये शौचांतरोपनिपाते अग्रि
माशौचव्यपगमेनैव शुद्धिः तत्रापि अशौचांतिमदिने अशौचांतरोपनिपाते विशे यम
षमाह विष्णुः रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते दिनत्रयेणेति अत्र रात्रिशब्दो होरा १३

त्रपरः रात्रिरहोरात्रः शेषोयत्र तत् त्रिशेषमशौचं तस्मिन्नशौचे शौचांतरोपनिपा
ते दिनद्वयेन शुद्धिः अवशिष्टाहोरात्रादधिकेन दिनद्वयेन शुद्धिः यदि त्व
शौचांतदिने न समे दिनद्वयं स्यात्तदा एकेन दिनद्वये शुद्धिरिति प्रभाते अशौचांता
त्येवं कुर्यात् ~~तदयमर्थः अशौचांतिमे होरात्रे यद्यपरं संपूर्णाशौचमापततितदा~~
~~पूर्वाशौचांतादधिकेन दिनद्वये शुद्धिरिति~~ प्रभाते अशौचांताहोरात्रशेषे सूर्यो
दयात् प्राक् प्राचीप्रकाशे वृत्ते संपूर्णाशौचांतरोपनिपाते सूर्योदयानंतरदिनत्र
येण शुद्धिः अत्रेदं च यदि दशरात्राः सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमशौचमित्यादि
वाक्येन परिशेषेरात्र संपूर्णसमानजातीयाशौचनिपाते व्यवस्था वि-
नेमेवं ब्रूयात् तदयमर्थः अशौचांतिमे होरात्रे यद्यपरं संपूर्णाशौचमापततितदा पूर्वाशौचांतादधिके २

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१४ तथाहि गरीयसाल्पदिनव्यापकानां सजातीयानां वाध्यत्व विधानात ।

श्रु० यानां जननाशौचानामल्पदिनव्यापकेनापि मरणाशौचेन वाध्यत्वविधा॥

तप रिशेषेणा वाध्यं समानकालव्यापकं सजातीयं यत्राशौचद्वयं निप

तति तदेवं व्यवस्था विषम दिनव्यापक यो विजातीययोस्तु नेयं व्यवस्थात

त्र गरीयसैव व्यवस्थेति एवमेव रत्नाकरप्रभृतयः प्रसंपूर्णाशौचानां स

मकालव्यापकानां यौगपद्ये उत्तरेण शुद्धिः पूर्वव्यवस्थायाः संपूर्णाशौच

विषयत्वात् वर्द्धितेषु खण्डाशौच अखण्डाशौचे संपूर्णमशौचांतरं यदि निप राम

तति तदा घ्यहत्र्यहयो लघुत्वात् गुरुणा ग्निमाशौचापगमेनैव शुद्धिरि १४

तिप्रतिभाति दिनत्रयः परतः परतश्शुद्धिरघवृद्धौ विधीयते स्याच्चेत्पंचतमादह्नः पूर्वे

णाघ्यनुशिष्यते अस्यार्थः एकस्मिन्नशौचे सति तद्दिनांतर्गतदिनास माप्याशौचांत

रोपनिपाते पंचतमादह्नः परतः परेणाचेत् स्यादघवृद्धिस्तदा परतः परेणा संपू

र्णाशौचेनातीतेन शुद्धिः पूर्वेणाघ्यनुशिष्यत इति पंचतमादह्नः पूर्वेणातादशा

शौचांतरोपनिपाते पूर्वेणौवाशौचेनापगते च शुद्धिः एवं चेत्तदा वृद्धिः

राणीयवाक्यसमानार्थमेवेति मंतव्यं कूर्मपुराणे तु अघवृद्धिमदाशौच

र्ध्वं चेत्तेन शुध्यति अप्रयच्चेत्वं च मीराविमतीत्यपपत्तौ भवेत्

प्रथमाशौचादनंतरमघवृद्धिमत्साशौचं भवति तदा तेन प्र

१५
शुद्धिः अप्यचेत्त्र्यहं च त्रिरात्रिमतीत्य भवेत् तदा परतः परेण शुद्धिरि
शु० ब्रह्मपुराणकूर्मपुराणादेवत्रयवाक्यैकवाक्यतया विष्णुवाक्यमपि स
च प्रथमार्धविषये इत्यवसीयते तदाह विष्णुः जननाशौचमध्ये यद्यपर-
नं स्यात् तदा पूर्वाशौचव्यपगमेन शुद्धिः रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते दिन
त्रयेण मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेप्येवं रात्रिशेष इत्यादि पूर्वमेव
१ व्याख्यातं बौधायन जननमरणयोः निपाते समाने दशरात्रयः अप्ययदिद
शरात्राः सन्निपतन्ते पुराणं दशरात्रमशौचमानवमात् दिवसात् समानेए
कस्मिन्दिने जनने जननान्तरस्य मरणान्तरस्य सन्निपाते दशरात्रेणैव न शु० १५

न्यूनेनाधिकमशौचं व्यवकृष्यं दिनांतरे आनवमदिवसात् यदि दशरात्रा सन्निपते
पुराणं दशरात्रमशौचं स्यात् अयं सामान्यविधिः ब्रह्मपुराणैकवाक्यतया
पंचमदिनानन्तरं सपिण्डाशौ पनिपातो बाधकेनापोद्यते एवमेव यावा ह
क्यं तराविरोधोप्यूह्यः अत्रं च प्रकरणे पंचमपदं संपूर्णाशौचापेक्षया केन
वमपदं संपूर्णाशौचोपांत्यदिनपरं दशरात्रपदं संपूर्णाशौचोपलक्षकं
यमत्र प्रघट्टवशौचं तु पक्षिमेन समाप्यते एतदसंपूर्णाशौचानां
सन्निपाते ज्ञेयं लघुहारीतः सूतके मृतके चेत्स्यात् मृतके सूतकं त्वपा त
मृते न सूतकं गच्छेत् नेतरन्न सूतकेन तु तदेवावस्यादशाहशौचे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२६ पंचमदिने पर्यंत पाद्द्वितीयस्य जातो यदि दशाहाशौचमापतति तदा पूर्वाशौचव्य
शु० पगमेन शुद्धिः पंचमदिनानंतरं नवमदिनपर्यंतं द्वितीये अशौचे सत्यग्रिमाशौचव्य
पगमेन शुद्धिः दशमदिने संपूर्णाशौचांतरे सति तद्दिनानंतरं दिनद्वयेन शुद्धिः दशम
दिनरात्रशेषे अरुणोदयवेलायां संपूर्णाशौचांतरे शवक्षत्रियवैश्यशूद्राणां संपू
र्णस्वस्वाशौचपूर्वार्द्धसंपातदिनव्यपक्रमशौचांतरं यदि भवति तदा पूर्वाशौचव्य
पगमेन शुद्धिः अग्रिमार्द्धे अग्रिमाशौचव्यपगमेन शुद्धिः अशौचांतदिने अ
शौचांतरोपनिपाते सर्वेषां तद्दिनानंतरं दिनद्वयेन शुद्धिः अशौचांत्यदिनशेषप्रभा राम
तकाले शौचांतरोपनिपाते अधिकेन त्र्यहेणाशुद्धिस्त्रिहायसंपूर्णाशौचे समका १५
दि

लाशौचांतरोपनिपाते अग्रिमाशौचव्यपगमेन शुद्धिः सूतकाभ्यंतरे मरणोपनिपाते म...
वासति सूतकोपनिपाते मरणाशौचापगमेनैव शुद्धिः एवं च कुलप्रयुक्ताशौचे व्यवस्था
यत्तु स्त्रीणां स्वप्रसवनिमित्तमशौचं तत्प्रातिस्विकं तदन्ये न बाध्यते तेन स्त्रीणां यतिमर
णेऽपि पुत्रजन्मनि विंशतिदिने अप्यूर्ध्वं कन्याजन्मनि मासादूर्ध्वं आचायदर्शार्थं दे
वार्थी पाकादिकर्मणि चाधिकारः एवमेव प्रामाणिकव्यवहारः अत्र पित्रादिम
रणे अशौचांतरोपनिदर्शितो हारलताभिताक्षराभ्यां सतु रत्नाकरादिषु दर्शनाभावा
दुपेक्षः ॥ अथ विदेशस्थाशौचं तत्र मनुः विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दश
शं यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् अतिक्रांते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचि
पाते विशेषो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

...त्सर संवत्सरे व्यतीते तु स्यष्टैवापि विशुध्यति यद्दशामरणोत्पत्तिर्नेनज्ञानप्राप्तासन्निदे
श: तत्र विगतं विनष्टं अनिर्दशमनतीतदशाहेय: पुरुष: शृणुयात्तस्य यच्छेषमव
३० शिष्टं तावदेवाशुचिर्भवेत् अतिक्रांतेऽतीते दशाहे त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् संवत्सरे अ
तिक्रांते स्पृष्ट्वैव स्नात्वैव शुध्यति अत्र अनिर्दशमिति दशाशब्द: सपिंडाशौचोप
लक्षक: दशरात्रदशाहशब्दावपि संपूर्णाशौचोपलक्षकौ ।। तेनायमर्थ: विदेशस्थस
३ पिंडमरणे श्रवणे शौचकालानपगमे यावदवशिष्टमशौचकाल: स्यात्तावदा
चं शौचं तु निर्वर्त्य: कर्तव्यं अतिक्रांते तु संपूर्णाशौचकाले त्रिरात्रमशौचं कर्तव्यं व
र्षानंतरं सपिंडमरणश्रवणे स्नानमात्रेण शुद्धि: एवं चैतदेकवाक्यतया स्वे स्वे एम
ए निव्यतीते तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यत्र सस्वाहयदं चातुर्वर्ण्ये शौचकारः १७
संपूर्ण

क्रमे त्रिरात्रम विशेषेणैवेत्यर्थ:

रमेव तेन त्रिरात्रादावशौचकाले व्यतीते ज्ञात्यादिमरणाशौचाभाव एव य
दि तु स्वे स्वे एनिनीतिय स्यदाभानशौचकालस्तदति ~~क्रमे त्रिरात्रमविशेषेणैवेत्यर्थ~~: स्या
त्तदेकाहाशौचातिक्रमेऽपि त्रिरात्रं स्यादेवं सति न्यायसिद्ध आगमिकश्चाशौचातिक्रमे शौ
चापकर्ष: ।। साधु समर्थित: स्यात् तस्मादसंपूर्णाशौचे कालादावतीते स्नानोदकदानेवत
था च याज्ञवल्क्य: प्रोषिते कालशेष: स्यात्पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिरिति पूर्णाशुशौचकालइ
त्यर्थ: अत्रोदकदानेन स्नानमप्याक्षिप्यते प्रेतोदकदानस्य सर्वत्र स्नानपूर्वकत्वात्
मनुर्निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानव: अ
त्र निर्दशं निःक्रांताशौचकालमित्यर्थ: तेनैतदपि त्रिरात्राद्याशौचातिक्रमविषयक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८ वोढव्यं सपिंडमरणे एवं दशाहानंतरं श्रवणे विशेषमाह गौतमः श्रुत्वा चोर्द्ध्वं दशम्याः पक्षि
णी ति दशम्या अशौचांतरात्रेरूर्ध्वं सपिंडमरणं श्रुत्वा पक्षिणी ~~अशौचांतरात्रेरूर्ध्वं सपि~~
~~ण्डमरणं श्रुत्वा पक्षिणी~~ अशौचकालः पुरुषस्य भवति पक्षिणी आगामि वर्तमान
दिनद्वयसहिता रात्रिः तुल्यतया पूर्वापरा त्रिसहितं दिनं वा देवलः । अशौचाहःस्वती
तेषु बंधुश्चेच्छ्रूयते मृतः तत्र त्रिरात्रमशौचं भवेत् संवत्सरांतरे ॥ ऊर्द्ध्वं संवत्सरादर्वाक् श्रूय
ते चेन्मृतस्वकैः भवेदेकाहमेवात्र तच्च संन्यासिनो न तु नाशुच्यं प्रसवस्यास्ति व्यतीते
ष्वदिनेष्वपि तत्र गौतमोक्तपक्षिणी संवत्सरादूर्द्ध्वं व्यवतिष्ठते तत्पूर्वं देवलेन त्रि रात्र
रात्राभिधानात् देवलोक्त एकाहस्तदुपरिमासत्रये व्यवतिष्ठते तदयं सर्वैर्व्यवस्थापितार्थः ।

व
अनतीताशौचकालं यदि विदेशस्थस्य सपिंडमरणं श्रूयते तदा यावदशिष्टमाशौचका
लमस्पृतानदाशौचं कर्त्तव्यं यदि तु संपूर्णाशौचस्य काले तीते षण्मासाभ्यंतरे सापिंडम
रणं श्रूयते तदा त्रिरात्रं तदूर्द्ध्वं नवममासपर्यंतं पक्षिणी तदूर्द्ध्वं वर्षं यावदेकमहोरात्रम त्र
शौचं वर्षानंतरं स्नानमुदकदानं च आशौचादावतीते सर्वदैव स्नानोदकदा
नमोत्र जननाशौचकालेत्वतीते जननश्रवणे सर्वदा अशौचाभावः अत्रापि
त्रादीनां विदेशस्थानां मरणश्रवणे मिताक्षराकारलताभ्यां विशेषो न लक्षितः
सत्तुरत्नाकरादिभिः लिखितत्वादुपेक्षितः महार्णवधादिव्यवहृतदेशांतरमृतस्य
मरणश्रवणे सद्यःशौचं तथा च पैठीनसिः देशांतरमृतस्य सद्यःशौचं अत्र दे
शांतरं परिभाषितं अत्र बृहस्पतिः देशांतरं वदंत्येके षष्टियोजनमायतं च

तर

८९

श्री त्वारिंशद्दं तयेके त्रिंशदेके तत्पैवच ॥ कच्छ मनुरप्याह । वाचोयत्र विभिद्यंते गिरिर्वा
व्यवधायकः महानद्यंतरं यत्र तद्देशांतरमुच्यते ॥ देशनामनदीभेदात्निकटेपि
भवेत्तु यत् । तत्तु देशांतरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयंभुवा । देशान्तरेण या वार्ता यत्र न श्रूय
ते यवा ग्रत्र नानाकल्पेष्वनन गत्या न व्यवस्था यं । तेस्माद्व स्योच्यते ग्रत्रो
त्सर्ग तस्तावतः षष्टियोजनानंतरं यत्तु चत्वारिंशत्योजनानेतस्य त्रिंशद्योजना
नंतरस्य च देशांतरत्वमुक्तं तद्भाषाभेदेपि गिर्यादि व्यवधाने सति योजननियमाभा
वदर्शयितुं ॥ तेनायमर्थः षष्टियोजनाभ्यंतरेपि यत्र भाषाभेदो गिरिर्महा
नदीव्यवधानं वास्ति तत्र तावतैव देशांतरत्वं न तु योजननियमापेक्षा एतद्वि राम
षयावेव दिमनुवचनं । तच्च स्वयमेव विवृणोति स्मा देशनामनदीभेदादित्यादिना १८

॥ गिर्यादिव्यवधानाभावे तु नियमार्थमाह दशरात्रेणेत्यादि तेन गिर्यादिव्य
वधानाभावे यत्र साधारणदशाहाभ्यंतरे न श्रूयते तद्देशांतरं ॥ एतदपि पुरुषव
शात्तु पेद्यम् । व्यवस्थितमतः षष्टियोजनानंतरोपलक्षकमेव तावद्देशस्य दे
२ शांतरत्वोत्सर्गः पुरुषेसागं तु मशक्यत्वात् । अतएव गिर्यादिसमुदायव्यवधा
नाभावेपि शास्त्रीयषष्टियोजनानंतरे प्रयागे मृतस्य तीरभुक्तिदेशस्थितं । प्र
ति देशांतरमृतत्वव्यवहारः प्रामाणिकानां ॥ सत्यपि च त्रिंशद्योजनानंतरत्वे गि
र्यादिव्यवधानाभावात् काश्यां मृतस्य तीरभुक्तिदेशस्थितं प्रति न देशांतरमृतत्व
व्यवहारः गिरिर्वेति वा शब्दः समुच्चये तत्रायमर्थः षष्टियोजनानंतरो देशो
देशांतरं षष्टियोजनाभ्यंतरेपि यत्र भाषाभेदः गिरिनदीव्यवधानाभ्यां निम

थै२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अशु वंतितदपि देशांतरं तस्मिन देशांतरे मृतस्य सद्यः शौचं ॥ अथवा लब्ध अशौचं तत्र
याज्ञवल्क्यः ॥ प्राक्तु जननात् सद्यं आचूडान्नैशिकी स्मृता त्रिरात्रि माव्रतादे
२० शाहं शरात्रमतः परं नैशिकी अप्रसुप्तिः ॥ अहोरात्रमशौचमित्यर्थः ॥ अत्र दंत
जननेन शब्देन दंतजन्मकालो लक्ष्यते स च सप्तमो मासः दंतजन्म सप्तमे मासो त्यु
पनि पनिवद्दर्शनात चूडाशब्देनापि चूडाकालो लक्ष्यते स च ततीयं वर्षे तृतीय
चाप्रतिहत इति चूडाविधानात् ॥ अत्र यद्यपि सांवत्सरिकस्य चूडाकर पै
णमिति प्रथमवर्षे विधानं मप्यस्ति तथापि विप्रेन्यूने त्रिभिर्वर्षैरित्या राम
दिवाक्येन द्वितीयवर्षे समाप्ति यावत् नैशिकी विधानात्तदेकवाक्यत
यात तीयाद्वर्गवर्गं त्यते चूडाकालः ॥ औत्सर्गिक स्तृतीयाब्दः प्रथमा

द्वे तु कुलधर्मवशाद्यवादत चूडाकरणमिति हारलता ॥ व्रतं उपनयनं तेना
पि स्वकाल उपलक्ष्यते ॥ स च षडवर्षानंतरं गावकालः पर्यवसितः तच्च ब्रह्म पं
पुराणे द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां तु षडाब्दिके इति स्पष्टमेव ॥ मैथि
म दाचार्याः तेन सप्तमासमवधीकृत्य बालमरणे सद्यः शौचं सप्तमासमा
रभ्य द्वितीयवर्षसमाप्ति यावदेकाहोरात्रं ततः षष्ठवर्षं व्याप्य त्रिरात्रं त
दनंतरं दशरात्रादिकं स्वस्व जात्युक्तं ब्राह्मणादीनां त्रयाणां क्षत्रियाणां वि
न शेषो मविष्यति अनीपनयने कालव्यवस्थापनात् बालस्यापुंस्त्व विवक्षि
तं तेन कन्यानां मरणे नेदमशौचं तत्र विशेषो वक्ष्यते पारस्करः ॥ अंतः सूतके
चेदाद्दुत्थानादाशौचं मतं न लान्नोदक कर्म अस्यार्थः अंतःसूतके सूत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्यु० मातरे चेद्यात्नो विपद्यते तदा आउत्थानात् दशमदिनं यावदशौचं भवति इदं च
२१ आउत्थानादित्यभिधानान्मातुरेव अन्ये बांधवास्तु पुनीतः सद्यः शौचमेव त्र
पत्य मात्रमरणाचेह विवक्षितं विशेषानुपस्थापनात् अंगिरा विप्रेश्नन्येत्रि
भिर्वर्षैर्मृतेष्वशुद्धिस्तु नैशिकी घाहमक्ष त्रियेष्वशुद्धिः त्रिभिर्वर्षैर्मृते सति
॥ निर्वृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते निर्दतेस्य त्र्यहाद्विवैश्ये नवभिरेव च ॥ ये
त्रिभिर्वर्षैर्न्यूनइत्यत्र त्रिभिर्वर्षैरुपलक्षिता तान्पूर्णेऽसंपूर्णी द्विवर्षइत्यर्थः
निर्वृत्तचूडइति निर्वृत्ताचूडा विहिता यस्येति निर्वृत्तचूडाकः शेषं सुबोधं राम
ब्रह्मपुराणे अनुपनीतो विप्रस्तु राजा चैवाधनेकम्यहात् श्रगृहीतप्रतोद
स्तु वैश्यः शूद्रस्त्ववस्त्रकुरुम्रियते यत्र स्पा[illegible]ताः दशौचं त्र्यहमेवाहिदि

तत्र

त्रिः

वेदाग्निमतोरेव अन्येषां षडहर्न्नवाहो हर्वीर्क्तेः ॥ एवमेव हारलताकारः । शूद्रस्यापि पंचाद्यभ्यंतरे त्रिरात्राभिधान
जन्मनामयंकालस्त्रयाणां तु षडाह्निकः पंचाब्दकस्तु शूद्राणां स्व जात्युक्तमतःय च्छू
रें अप्रत्रक्षत्रियुवैश्यपवोम ऽब्दाभ्यंतरे त्रिरात्राभिधानं स शूद्र विषयं इत्यमेव हा
रलतारत्नाकरौ सशूद्रास्तु विशेषाशौचे एवं दर्शितायदपि अनूढानां तु न्याक
रत्नेतारत्नाकरौ सशूद्रास्तु विशेषाशौचे एवं दर्शितायदपि सच्छूद्रे विषयमेव
ञ्य नांतथा वैशूद्र जन्मना मितिशूद्रस्य त्रिरात्राभिधानं तदपि सच्छूद्रे । विषयमेव
सामान्यतस्तु शूद्राणामंगिरोवाक्येनैव व्यवस्था तथा शूद्रे द्विवर्षान्यूने
तु मृते शुद्धिस्तु पंचभिः अतऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते षड्वर्षांत
मतात स्तु शूद्रः संम्रियते यदि मासिकं तु भवेच्छौचमित्यंगिरसमाप्तितः
वत् षड्वर्षपर्यन्तं मासिकाशौच विधानं विवाहित शूद्र विषयं अविवा
हित षोडशा वर्ष यावत् द्वादशाहः तदनंतरं मासिकमेवाशौचं तथा च शंखः

स्य शौ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्र

अनन्तर्भावः शूद्रस्तु षोडशात्वत्सरात् परं मृतः समधिगच्छेच्चेन्मासं तस्यापि
बांधवाः शूद्रि समाधिगच्छति नात्र कार्या विचारणा तदेषामस्मात्खंडलके
२६ न पूर्वस्याप्रसूतानां सप्तमासात् प्राक् बालके मृते सद्यः शौचं सप्तमासादार
भ्य द्वितीयवर्षसमाप्तिं यावत् एकमहोरात्रमशौचं तृतीयवर्षादारभ्य षड
वर्षं यावत् त्रिरात्रं तदुपरि दशाहशौचं भवति क्षत्रियाणां सप्तमासात् प्राक् स णां
द्यः शौचं तदनंतरं द्वितीयवर्षं यावत् द्व्यहं तृतीयवर्षादारभ्य षड्वर्षं याव
श्री त् षडहः तदुपरि द्वादशाहमशौचं भवति वैश्यानां सप्तमासात् प्राक् सद्यः शौचं ।। राम
तदनंतरं द्वितीयवर्षं यावत् त्र्यहं तदुपरि षड्वर्षं यावत् नवाहं तदुपरि
पंचदशाहमशौचं भवति शूद्राणां सप्तमासात् प्राक् सद्यः शौचं सप्तमासादारभ्य

द्वितीयवर्षसमाप्तिं यावत् पंचाहं तृतीयवर्षादारभ्य षोडशवर्षं यावत् अविवाहितमृते
द्वादशाहं तदुपरि मासमाशौचं भवति विवाहिते षड्वर्षादेवोपरि मृते मासमाशौचं
भवति येषां शूद्राणां द्विजोच्छिष्टभोजनं द्विजशुश्रूषा मासमासमुंडनं च ते सच्छू
द्रा तेषां सप्तमासादारभ्य पंचमवर्षं यावत् मृते बाले त्रिरात्रं तदुपरि षोडशव
र्षामासमासमुंडनं च ते सच्छूद्रा तेषां सप्तममासादारभ्य पंचमवर्षं यावत् मृते बाले
त्रिरात्रं तदुपरि षोडशवर्षाणि यावद् अविवाहितमृते द्वादशाहं तदुपरि पंचदशाहमशौ
चं विवाहिता विवाहिते साधारणं प्रसूतिकानां तु सर्वासामेव दशाहाभ्यंतरे वा समं
रणे यावद्दशाहः पूर्यते तावदशौचं भवति अत्र सर्ववर्णानां संपूर्णो द्विवर्षो वा
ह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्र०
23

सेम्तोभ मौनिखननीयः अग्निदाहं तस्य न कर्तव्यं यदि तु प्रमादादिना तस्य अ
ग्निदाहः क्रियते तदा ब्राह्मणानां त्रिरात्रं क्षत्रियाणामेकादशाहं वैश्यानां द्वादशाहं
शूद्राणां विंशतिरात्रमशौचं भवति तथा च ब्रह्मपुराणे ऽप्रनतितेति द्विवर्षसु तो पै
य चापद्यते श्रुतिमोहासि मृते मृदेशसाधु स्यमाद्दधात अशौचं ब्राह्मणा
नां तु त्रिरात्रं तत्र विधते राज्ञामेकादशाहं तु वैश्यानां द्वादशाहिकं अपि विं
शतिरात्रं तु शूद्राणां भवति क्रमात् अथ स्वशौचं ब्रह्मपुराणे आजन्मनस्तु चू
डांतं यत्र कन्या विपद्यते सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ततो वाग्दान राम
पर्यंतं यावदेकाहमेव हि अतः परं प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः वाग्दान
२२

कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्र्यहं पितुः वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि स्वजात्युक्तमशौचं स्यात्सू
तके मृतके पि वा अतः परं अकृतवाग्दानावस्थातः प्रवृद्धानां प्राधिकरूपाणां इत्यर्थः अधि म
प करूपं च्यतीकरोति वाक्प्रदाने कृते इति उपतइ विध्यं करोति पितृवरस्य चेति वरस्य भर्तुरित्यर्थः त
तो दत्तानां विधिपूर्वं दत्तानां भर्तुरेव स्वजात्युक्तमशौचं भवतीत्यर्थः एवमेव कारलतायत्तं वाग्दा
नन भवति तत्र चूडानंतरं विवाहपर्यंतमेकाहमेवाशौचं भवतीति तथा च याज्ञवल्क्यः अहस्त्वदत्तकन्या
सु बालेषु च विशोधनं अस्यार्थः अदत्तकन्यासु मृतासु बालेषु च जातदंतेषु मृतेषु त्र्यहमेकमहो
रात्रमशौचं भवति अयमत्र समुदायार्थः सर्ववर्णानां द्वितीयवर्षांतं यावत् कन्यामरणे सद्य
शौचं तदनंतरं विवाहपर्यंतमेकाहोरात्रमशौचं विवाहानंतरं पितृकुले अशौचं न भवति स्वा
मि कुले संपूर्णाशौचं भवति यत्र तु मर्यंतु मासे यादातव्येति वाग्दानं क्रियते तत्र चूडानंत

श्रु०
२४

रम्ता यांतस्यां विवाहश्चर्यंतं पितृपक्षयोः पक्षिणी त्रिरात्रमिति विशेषः विवाहितासु विशेषमा
हत्र्यहमपुराशौचज्ञानाः पितृगेहे स्वयं ते म्रियते यथा त्वमशौचं चरे सम्यक् पृथक्स्थाने प्यव
ष्यि तातं दंधुवर्गः स्वकेन शुध्यते जनकस्त्रिभिः अत्र जनकस्त्रिभिरिति जनकशब्देन ज
ननकर्तृत्वोपलक्षणात् जनन्या अपि त्रिरात्रेण शुद्धिः तथा हि सिद्धवत्सपारिजातरत्नाक
रयोः माता पित्रोस्त्रिरात्रमित्युक्तं हारलताकारेणापि तथैवोक्तं पूर्वके म स्रो विबंधुवर्ग इत्य
त्रापि वर्गशब्देन एकक्रियायत्नाएकाश्रमस्य भ्रातृवे मात्रे पावितव्यत तु त्रास्ते षांपु
ह त्रा अग्र मस्यतेते षामेकाहः अतएव सिद्धवत्सपारिजातहारलातार त्नाकरेषु भ्रात्रादी पम
नामेकाह इत्युक्तं पितृगेहे तिमनाभिगृहोपलक्षणं जगृहे सपिंडमरणे पितत्र
तत्राशौचं श्रवणादत्रापि भ्रात्रादि गृह मरणमपि विवक्षितं मरणमाह चर्यादत्त २६

ख्या
जननमपि तादृक्कात्र लभ्यते एतच्च पारिजातस्यानुमतमेव तथा हि तेन निजव्याख्याने विश ३
बमतमभिधाय पितृगृह इति पितृशब्दस्य विवक्षितत्वेन भ्रात्रादिगृहे निवसंत्याः प्रवेमरणे स्वस
त्यशौचं न भवतीति प्रकाशकारस्तु त्पुत्रमतः प्रकाशकारस्य मतमेतन्न मन्नमते पितृशब्दस्यावि
क्षितं किंत्वशौचभागिगृहे विवक्षितमिति तस्यार्थो वर्गमाते विशेषाविनाभिधानात् रत्ना
करस्वरसोप्येव व्यक्ष्यत इति तदियमत्रव्यवस्था विवाहिता स्त्री यदि पितृगृहे सूयते म्रि
यते वा तदा माता पित्रोस्त्रिरात्रमशौचं एकाभवासिनां भ्रातृवैमात्रेय पितृव्यापु
त्रादीनां तत्पुत्राणां पितृव्यस्य चैकरात्रं पितृभिन्नो भमवासिनां त्रीदीनाम शौचं भ्रा
न च भवति पितुरभावे मातृगृहे दुहितुर्मरणे प्रसवे वा मातुस्त्रिरात्रमेव मातु
रभावे भ्रातृगृहे भगिन्या प्रसवे मरणे वा भ्रातृदीनामेकरात्रमेवाशौचं
दे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यां २

२५ भवति तथापि वाग्दत्तानुया कन्या स्वातंत्र्यादन्यमाश्रिता यं यं श्रितवती भूप
शु० स्तस्याशौचं ग्पहि ऽपहृत ताया वा मस्कृ तानान्येषामिति निष्कृयः कामादत्त
तपोनिष्ठाद् अन्यं गत्वा यदा स्थिता तस्यान्यस्य गोत्रा साद्यं त्वाश्रितवती स्व
यं प्रस्थापि : विवाहिता स्त्री पाणिग्राहकादन्यं यं पुरुषमाश्रयति तस्यैव पु
रुषस्य तस्या मातायां प्रसूतायां वा त्रिरात्रमशौचं भवति स्वयं ग्राहके कुत्र जाता
नामशौचं तत्र न भवति यदि च पाणिग्राहके गते तस्याः संगमः कृतेस्तद्गतस्याः पा
त णिग्राहकगोत्रमेव तिष्ठति स्वयं ग्राहके गोत्रं न भवति यदि तस्यास्तत्संगमो न वृ पाम
त्तस्तदायमेवाश्रितवती भवति सैवान्यस्यान्यगोत्रा सा भवति अशौचं तत्रापि त्र
हमेव तथा यद्यतुसत्र मेयत्रैव बलात्कारेण कृता भवेत् स्वामिगोत्रं भवेत्तस्यास्तत्र भ
पो विशिष्यते पैतृकं त्वप्रसूतायां तथा तःपो विकि भर्तृकं ऽप्रस्थापि : पाणिगृहीतो

ढ्रे ऽसमाप्ते सप्तपदीसमारोहे यो या बलात् हृता ऽन्यमाश्रिता भवति तस्याः स्वा
मिगोत्रं पाणिग्राहकगोत्रमेव भवति तत्रापि विशेषमाह तत्र भूपो विशिष्यते।
भूपः पुनस्तद्गोत्रे विशिष्यते विभज्यते ऽत्य थः विभागमाह पैतृकं त्वप्रसूतायां
मित्यादि तस्या बलात्कारहृतायां यावत्प्रसवो न भवति तावत् पितृगोत्रमेवाव
तिष्ठते प्रसवानंतरं यो विकिस्य भर्तुः पाणिग्राहकस्यैव गोत्रमेव तिष्ठते बलात्का
रहृतं गोत्रं कदापि न भवति तस्या इति प्रशौचे तत्प्रसवमरणयोस्त्रिरात्रमेव हर्तुरि
ति शेषः पितृवेश्मनि या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता प्रसवे मरणे तज्जमशौचं नोप
स्त्र्य शाम्यति पितृ रिक्ति शेषः इति अशौचं अथ गर्भस्रावाशौचं तत्र पुराणे यावत्मासा भव
तैर्यावद्गर्भस्रावो भवेद्यदि तदा मास समैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ऽतऊर्ध्वं
स्वजात्युक्तमशौचं तासां निगद्यते सद्यः शौचं सपिंडानां गर्भस्य पतने सति अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स

त्रदिवसैरिति न ऊर्ध्वं वर्णान्मासानां वक्तुं संयत प्रभृति यं भवति तत्त्रैये याव
त्स्यात्तेन तत्तो यमासो परमर्दुमा पर्यंतं यावतो मासा अतीतास्तावंति दिनानि ता
२६ सांस्त्री णां ब्राह्मण्या दृनाम शौचं भवति सपिंडानां स्नानमित्र पूर्व प्रभृतीनां सद्यः शौचं
मासत्रयाभ्यंतरे विशेषमाह मरीचिः गर्भस्रुत्याय थामासमचिरेत्तु तेमेऽस्पहे राजन्ये
तु चतूरात्रं वैश्ये पंचाहमेव चाऽप्रष्टाहेन तु शूद्रुस्याशुद्धिरेषाप्रकीर्तिता यथामास मि
ति यावंतो मासा अतीतास्तावंति दिनानि व्या व्याशौचे रात्र चमासत्रयादूर्ध्वं षड्मा
त संयावत् मासत्रयाभ्यंतरे त्वाह ॥ अचिरे तु मेऽस्पहामिति अचिरे मासत्रयाभ्यंतरे ग
उत्तम र्भस्रावे सति उत्तमे ज्ञातीये ब्राह्मणानां त्रियाशौचंत्रिरात्रं चतुरात्रं वैश्यानां पंचा
हं शूद्राणामष्टाहमशौचं भवतीत्यर्थः ॥ कूर्मपुराणे गर्भच्युतावहोरात्रं सपिंडे
त्यंत निर्गुणे । ध यथेष्टाचरणे ज्ञातौ त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥ अत्यंत निर्गुणोऽपि वेदैक राम
देशावेदांगस्वक्रियाभ्रष्टैरकाहः यथेष्टाचरणो सर्वदा शिवत्वसर्वविक्रयित्वादि ॥

सति त्रिरात्रं ॥ एवमेव रत्नाकरश्चितेता ॥ यदपि त्रिरात्राशौचं हारीतेनोक्तं जातमृते मृते वा
ते वा कुलस्येति तदपि यथेष्टाचरणो ज्ञाति विषयमेवमेवरत्नाकरः ॥ जातमृत इ
ति जन्मांतरमव्यवहितकालमृतस्यार्थः तद्दर्थं जातमृतोसर्वेषामेव सपिंडानां
सद्यः शौचं ॥ एवं च गर्भस्रावे सपिंडानां जातेनां सद्यः शौचं तदेषः समुदायार्थः ग
र्भस्रावे मासत्रयाभ्यंतरे ब्राह्मणपत्नि त्रिरात्रं मासत्रयो परिषण्मासं यावत् यावत्सु मासे
ष्वतीते षु गर्भस्रावो भवति तावंत्येव दिनान्यशौचं ॥ षण्मासो परि दशाहमशौचं
भवति ॥ पति पुत्रादिसापिंडानां सद्यः शौचं भवति दोत्रियायामासत्रयाभ्यंतरे दि
नचतुष्टयं । वैश्यायां पंचाहं तदुपरि षण्मासं यावत्तु भयोः पित्र तीत्यमाससमसंख्या
स्व्यानि दिनानि तदुपरि क्षत्रियोत्पुत्रं द्वादशाहं पंचदशाहं चाशौचं भवति शूद्राणामा
सत्रयं यावदष्टाहं ततः षण्मासं यावत् अतीतमाससमसंख्यानि दिनानि तदुप
रि मासमशौचं भवति अत्र सर्वत्र निर्गुणासपिंडानामेकाहं यथेष्टाचरणानां सपिं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शु० त्रानां महाशौचं विज्ञेयं अथ मत्तु विशेषाशौचं प्रारभ्यते । वृद्धगार्ग्यः वृद्धः शौचस्म
२७ र्तेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः तस्य त्रि
रात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् अत्र शौचे
स्मृतेर्लुप्त इत्यत्र वृद्धो मृतो वा यः शौचं कर्तुं न शक्नोति अनुभूतार्थ स्यात्विरेणैव स्मृति
भ्रन्यः एवंविधो भृग्वग्न्यादिभिरात्मानं घातयेत् भिषजा वैद्येनाप्रतिक्रियरोगग्र
पुरुष आत्मानं घातयेत् तत्रात्मघाते दोषाभावः त्रिरात्रशौचाचरणं तथोक्तं ब्रह्मग
र्भः वृद्धपुराणे । दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमानपि प्रविशेत् ज्वलनं दीप्तं करोत्य
नशनं तथा अगाधतोयराशिं च भृगोः पतनमेव च भृगोः पर्वतादित्यर्थः । गच्छेन्महा
पथं वापि तुषारगिरिमादृतः प्रयागवटशाखाग्राद्देहत्यागं करोति यः स्वयं देहविना राम
शेतु प्राप्ते काले महामतिः उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान् नात्मघाती भवेत् क्वचित् । महा

पक्रियः स्वर्गादिव्यान् लोकान् समश्नुते । एतेषामधिकारस्तु तपसो सर्वजंतुमानराणां
मध्यनारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ईदृशं मृतं केषां जीवतां कुत्रचिद्भवेत् । अशौचं स्यात्त्र
हतेषां च ज्ञानतः कृते तथा सहामतिरिति स्वयं देहविनाशे उपस्थिते । अन्यथापि रोगो
णां संप्रत्येवमन्यमतः सात्विकतया स्वयमेवैतेषु स्थानेषु देहं त्यजामिति हि तिवु
द्धिः महापापवर्जिय इति महापापवर्जितो पीत्यर्थः तेन महापापाद्यावं कृतमरणो द्व्या प्रि
ल्लोकान् समश्नुते । किंभूत धार्मिक इत्यतिशयप्रदर्शनं । एतेषां मरणरूपाणां तेषां
सर्ववर्णेषु सर्वव्यक्तिसाधारणोऽधिकारः ईदृशमित्यादेरयमर्थः एवंविधमरणप्रवृत्ता
नां देववशात्तत्काले जीवतां कालान्तरे मृतानां त्रिरात्रमेवाशौचं च तत्त्वेवं मरणे
त्रिरात्रमित्यपि त्रिरात्रमेव च ज्ञानतः कृते तथेति एतद्व्यवं विधेषु प्रायश्चित्तेषु च
ज्ञानतः कृतेषु त्रिरात्रमिति दर्शयति प्रायश्चित्तं इति तु कश्यपवाक्ये कवाक्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४०
२८ तथा लभ्यते अग्निमापादयेद्यथा मानं स्वयं योऽन्यद् उदकादिना विहितं तस्य नाशौचं नाग्नि
भिना युदकक्रिया यस्तु रोगादिना अमत्या निमित्तमात्मानं घातयति तस्याशौचाग्निदाना
दिक्रियानकर्तव्या अथ यः कश्चित् प्रमादेनाम्रियते न्युदकादिषु तस्याशौचं विधातव्यं
कार्यो चास्योदकक्रियं प्रमादेनानवधानेन यो म्युदकवज्राग्न्यमृत्युहेतुभिर्म्रिय न्यु
ते तस्य संपूर्णमशौचं कर्तव्यं संकोचे प्रमाणाभावात् उदकक्रिया कर्तव्या । अग्निसं
स्कारोदकदानादिकाक्रिया कर्तव्या इत्यर्थः उदकक्रियेत्यस्योपलक्षकत्वात् तदेवमत्रसमु
ध दायार्थः शौचाचमनाघसमर्पणस्य अस्माद्यमाभिगृहीतस्य च पुरुषस्य मरणे वा याम म
अ ग्निजलप्रवेशेन मरणे सपिण्डानां त्रिरात्रमशौचं तत्कालेऽग्न्यादिप्रवेशेपि अमतानांच
स्त्रीमतानां त्रिरात्रमशौचं रोगादिना यज्ञत्यादिष्वात्मानं घातयति तेषां अग्निदाहादिकं नक राम
र्तव्यं तस्मात् मरणनिमित्तकमशौचमपि न कर्तव्यं प्रमादेनत्र्यग्न्युदकवज्रादिना मरणे सं
पूर्ति

रा
पूर्णमशौचं अग्निसंस्कारादिकाश्च क्रियाः कर्तव्याः सद्यःशौचानुवृत्तौ यमः । द्वि
वाहवहतानांच विद्युता पार्थिवेन च । गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थि
क वः । द्विवः शस्त्रविनाशलहः संमदोना आहवः संग्रामविद्युतावग्रानलेनेन्द्रं चवग्रा
नल मरणे सद्यःशौचं विधानं मरणातिके प्रायश्चित्ते पुरुषस्य मरणे ज्ञेयं पार्थिवो रा
जत्वेन प्रसिद्धो न क्षत्रिय एवेति रत्नाकरः गोब्राह्मणस्य चैवार्थे वृद्धादन्यत्रापि जलप
कोद्वारादौ मृतानां सद्यःशौचं यस्य चेच्छति पार्थिवः यस्य प्रेतस्य कायं तथा कदाचि
त्पृथिवीपतिः शद्यः शौचमिच्छति इत्याहवडातिपड्क्तौ तत्र विशेषमाह । उद्यतैराहवेश
स्त्रैः क्षात्रधर्महतस्य च सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथा सौचामिति स्मृतिः सद्यःशौचाप्र
तियोजनादात्र धर्मो अप्र[illegible]कातरादि । शस्त्रैर्विषादिग्धैः पत्रैः पिण्डदानादिः
पः संतिष्ठते समाप्तिमेति । सद्य एवेत्यर्थः पराशरः ब्राह्मणार्थे विपन्नानां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ह देषु

डिनां गोग्रहेष्वुच ~~प्र~~ विप न्ना नामेकरात्र मसौच कं त्र्यत्रदं डिनामि
शु॰ तित्रिष्वपिसंबध्यते तत्रष्वायमर्थः गोब्राह्मणार्थं गोग्रहे युद्धे च दंडेन मृतानामेकाहोरात्र
२१ मशौचं एवमेव हाराह्वतानां त्र्यत्रदंडिनामित्यत्र वंदिनामिति रत्नाकरे पाठः वंदिनां चौरादिग्र
हीतानां तद्दशौचमेव मरणेरेकरात्रमशौच मिति व्याख्यातं वृहस्पतिः डिंबाहवे विद्युता
च राज्ञा गोविप्रपालने सद्यःशौचं हतस्याहुर्यच्चाहेचान्ये मनुरपीयः अत्र शस्त्रैराभिमुख्येन हत
स्य सद्यःशौचं लगुडादिना पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रमिति व्यवस्थितविकल्पार्थः स्वकर ःच
मः डिंबाशातिहतानां च तथैव प्राकार त्रियां नदी स्वापदं दंष्ट्रिभ्यः सद्यः शौचं विधीयते प्राश
स्त्रिणामिति परार्थे प्राणत्यागानामित्यर्थः नदीति जलनाशयोपलक्षणं श्वापदानखा
युधास्ता दे च्छा चय दंष्ट्रिणो दंशनायुधाः सर्पवाराहादयः रातलघादि मरणे सद्यः
शौचं मरणांतिकप्रायश्चित्तेकामिचत्रिविणो संग्राम महो मरणे सद्यः शौचानुवृत्तौ शं खलिखितौ राम
तौ अत्र्यथ शस्त्रानाशका गिनर जुमरु जलप्रमापणैष्वेवमेव च्च्रुनाशकमभीजनेरा

वंद

तदपि सद्यः शौचं कामप्रयागादौ शस्त्रादिना मरणे प्रायश्चित्ते च मरणांति ज्ञेयं तदयं सद्यः
शौचादि बोधकसमस्तास्वंडलकार्थः संमर्द हतानां शस्त्रप्र न्यकेलरुमतानां रसा हतानां
गोब्राह्मणार्थं जलयंकादिमग्नानां संग्रामे शस्त्रैः संमुखहतानां मरणांतिके काम्यकर्मणि प्र
यागादौ प्रायश्चित्ते च शास्त्रजलाग्निश्वापदादिभिर्मृतानां च सद्यःशौचं स के ल
स्यापि राजास्थाने सद्यःशौचं ब्राह्मणार्थे च गवार्थे च दंडेन विपन्नानां संग्रामे च दंडेन विपन्न नां
ना नां वंदीकृतानां मृतानामेकाहोरात्रमशौचं॥ लगुडसंग्रामे पराङ्मुखहतस्य त्रिमशौचं प
राशरः उपसर्गमृते चैव सद्यःशौचं विधीयते तत्त्व प्रचुरोपसर्गो पिद्रवसन्निपातविषय
मिति प्रतिभाति उपसर्गमरणे संपर्काशौचस्य प्रामाणिकव्यवहारविषयत्वात् तथा
घ च प्रापद्यै विष्वकेस्याम्मित्यवसद्यः शौचेऽत्यंतदुर्भिक्षे अपि सर्गिकात्यंत मकरादि पु
प्रयांच नाशौचमिति हारलताकार आह स्मृतौ चदंद्रः स्वस्थकाले त्विदं सर्वं सूतकं
परिकीर्तितं आपद्गतस्य सर्वस्य सूतकेपि न सूतकं तु उपसृज्यते इत्युपसर्ग इत्य
य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

परंपरयामरणेसंस्पर्शेशौचमितिव्याख्यातंकेश्चितातन्मतेऽ[redacted]दिर्भावेउपसर्गेगस्याज्ञानात्स्वदिर्भावेचब्रणपाक

शु०
वहिर्भूतोपसर्गोमरणेसद्यःशौचंवृणपाकपूर्वंन्स्यायांमरणे ऽनध्ययनंपराव स्यादि

३०
तितद्विभावनीयं॥अथासपिंडाद्यशौचं।तत्रबृहस्पतिःदशाहेनसपिंडास्तुशुध्यंतिप्रेतसू

तके त्रिरात्रेणसकुल्यास्तुस्नात्वाशुध्यंतिगोत्रजाः सपिंडासप्तपुरुषावधयः स्ववंश्यास

कुल्यादश[redacted]पुरुषावधयः तदूर्ध्वंगोत्रजाःसूतकेप्रेतसूतकेचेत्यर्थः।मनुः गुरो

प्रेतस्यशिष्यस्तुपितृमेधंसमाचरन्।प्रेतहारैःसमंतत्रदशरात्रेणशुध्यति॥अस्यार्थः यः

शिष्योवेदाध्येतागुरुकुलेतिष्ठन्गुरोःसंस्कारंकरोतिसदशरात्रेणशुध्यतिगुरुलक्षणमा

ह।अल्पंवाबहुवायस्यश्रुतस्योपकरोतियःतमपीहगुरुंविद्यात्इतिश्रुतस्याध्ययन

स्यवेदविषयस्योपकरोतीत्यर्थः।अहइत्यनुवृत्तौगौतमः।आचार्यतत्पुत्रस्त्रीयाज्यशिष्ये

यम
षुचैवमिति।आचार्यउपनेतापूर्वकसांगवेदाध्यापकस्तस्मिन्तत्पुत्रेचमृतेतत्पत्न्यांच

मृतायांशिष्यस्यत्रिरात्रमशौचं।ज्योतिष्टोमादियागंकुर्वतोयस्यसर्वदाऽऽर्त्विज्यं

कियतेसयाज्यःतस्मिन्मृतेसतित्वृत्विजां त्रिरात्रमशौचंशिष्योत्रोपनीयसांगवेदम

राम

अश्रोत्रियेत्वसपिंडेस्ववेश्मनिमृतेएकाहोरात्रं।तथाचैकरात्रमित्यनुवृत्तौविष्णुः।असपिंडेस्ववेश्

ध्यापितस्तस्यगुरुकुलस्थितस्यैवमरणेआचार्यत्रिरात्रमशौचम।मनुः त्रिरात्रमाहुरा

शौचमाचार्येसंस्थितेसतितस्यपुत्रेचपत्न्यांचदिवारात्रमितिस्थितिः।दिवारात्रमहोरात्र

मित्यर्थः एतच्चाहोरात्राशौचमसिद्धस्यानिवृत्ताध्ययनस्याचार्यपत्नीपुत्रयोर्मरणेतेयअधीया

नस्यतुतयोरपिमरणेत्रिरात्रंगौतमोक्तं बृहस्पतिश्चत्रहमातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्नरःमा

तुलेपक्षिणींरात्रिंशिष्यर्त्विग्बांधवेषुच।श्रोत्रियेत्वेहःकेत्स्नमनूचानेतथागुरौमृतेराज

नि सज्योतिर्यस्यस्याद्विषयेस्थिताःश्रोत्रियएकशाखाध्येताएकशाखामधीत्यश्रोत्रियसंत

वौधायनवचनात तस्मिन्स्वगृहेमृतेस्वगृहपतेःत्रिरात्रमशौचं।तथाचांगिरागृहेयस्यमृतः

च
कश्चिदसपिंडःकथंचनतस्याप्यशौचंविज्ञेयंत्रिरात्रमितितिनिश्चयः।अत्रचासपिंडःश्रोत्रियः

त्रि
अत्रत्वसपिंडःश्रोत्रियःमातुलक्षिणीमातुःसहोदरेभ्रातरिशिष्येपिगुरुकुलान्निवृत्ताध्य

यनेमृतेपक्षिणीति उपनीयवेदैकदेशाध्यापितेऽनुपनीयसंपूर्णवेदमध्यापितेचस्वगृहेम

तेशिष्येआचार्यस्यपक्षिण्याशौचं।त्विग्भिमृतेयजमानस्यपक्षिणीवान्धवोमातृबंधुर्यादिर

गेवस्पतेतन्मरणेपियाक्षिणीतु पूर्वापरदिनसहिताराज्ञिः पूर्वापरराज्ञिसहितदिनेनाश्रोत्री

न्त्र

श्रु० त्रियदाद्यादि। अत्रोत्रियेत्वस्मदेशे मृते अहः कृत्स्नमहोरात्रं व्याप्य अनूचानः साङ्गवेदाध्येता तस्मि
न्नेकग्रामे मृते गुरौ अत्यन्ताध्यायके मृते एकमहोरात्रं एवमेव द्वारं ... मृते राजनि स्वतंत्रे ते
३१ देशाधिपे सज्योतिः दिवा मरणे दिनमात्रं रात्रौ मरणे रात्रिमात्रं शौचं प्रजानामित्यर्थः गौतमः
पक्षिणी असपिंडे योनिसंबन्धे सहाध्यायिनि च असपिंडे समानोदके दशमपुरुषादूर्ध्वं
ज्ञायमानजन्मनामके मृते पक्षिणी सहाध्यायिनि च एकस्मादुरोः सहवेदमधीयानस्य विन
श्येत् पक्षिणी अन्यत्रैवाह योनिसंबंधे मृते पक्षिणी योनिसंबंधाश्च श्वश्रूश्वसुरौ च। तथा च व्य
मस्तु नु वर्त्ती मिताक्षराकारः श्वशुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले पित्रोः स्वसरि
तद्वत् पक्षिणीं क्षपयेन्निशां मृते तथा मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वंगनासु च। आशौचं पक्षि
णीं रात्रिं मृता मातामहाय दि तथा संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते अत्र श्वश्रूश्व रा
शुरमरणे पक्षिणी शौचं निर्गुणजामातरि विषये मृते मित्रे च स्वगृहे मृते पक्षिणी गुरुरत्र उपनी
य किंचिद्वेदाध्यापकः अनुपनीयैकशाखाध्यापकश्च तादृशगुरोः पत्नी गुर्वंगना २१

मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलानीमातुलपुत्रमातृष्वस्रेयपैतृष्वस्रेयदौहित्रभागिनीभागिनेयाः श्वश्रू ६

ज्ञा

तयोर्मृतयोः पक्षिणी जाबालः समानोदकानां त्र्यहं गोत्रजानामहः स्मृतम्। मात
बंधौ गुरौ मित्रे मंडलाधिपतौ तथा गुरुस्त्र वेदाध्यापकः मातृबांधवाः परिभाषिताः मातुःपि
तृस्वसृपुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुता मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबांधवाः तेषु मृ
तेष्वेकाहः मंडलाधिपतौ च जनि मृते राकारः बौधायनः त्रिरात्रमहोरात्रमेकरात्रमिति कुर्वीत
त्रेषु आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु त्रिरात्रं ऋत्विजामपि शिष्यसतीर्थसब्रह्मचारिषु त्रिरात्रमहोरात्र
मेकरात्रमिति कुर्वीत। वर्णाः स्वस्य मन्वयः उपाध्यायो यत्किंचिदध्यापकः ऋत्विजो च
तिसमस्यार्थ बह्वी अ विलेषु मृतेष्वितर्थः एतच्च यजमानगृह एव मृ. तेषु त्रिरात्रं यजमान
र्थः स्य ज्ञेयं शिष्योऽपि गुरुकुले मृते त्रिरात्रं सतीर्थः समानगुरुः सब्रह्मचारी समानाचार्यः एकरात्रं प
दस्मयचादिनमात्रं रात्रमात्रं वा एतयतिशुद्ध्यादि तिरनुवृत्तैः।। विष्णुः। आचार्यमातामहे च मृते
त्रिरात्रेण। अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु मृतेषु च। परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च। आ
चार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वसु... सहाध्यायिशिष्येषु चैकरात्रेण स्वदेशराज

स्य सूर्य सु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निचा । अनौरसेषु औरसवर्ज्जं पित्रा स्वकाद्दशविधपुत्रेषु मृतेषु च त्रिरात्रं । परपूर्वासु पूर्वं परपरि
गृहीतासु भार्यासु त्रिरात्रं अत्रेयं पदिदं त्रिरात्राभिधानं नैवर्णिकविषयमिति रत्नाकरशुद्धिविवेको
व्याख्यानं तथापि विशेषानभिधानात् सर्ववर्णविषयत्वा सर्वप्रामाणिकानुमतत्वाच्चातुर्वर्ण्यविषया
धारणमेव विज्ञेयं हारलतादि व्यपि विशेषो नोक्तः । अत्र चार्थशब्दः पत्नीपुत्रयोः । वशीष शाठपा
ध्यायी यत किंचिदध्यापकः मातुलादयः प्रसिद्धाः सहाध्यायी वेदैकदेशसहाध्येता सपूर्ण
य वेदे सहाध्यायी निवृत्ताध्ययन श्राद्धशिष्यो अन्योपनीतो वेदसांगमध्यापितः । स्वदेशराजा स्वके
मस्थः एतेषु मृतेषु रात्रं । मातुर्गोत्रमातृ वैमात्रेयः मातुः सोदरे पार्वती मातुलादि बन्धवाः
ल ह मृतेषु त्रिरात्रं तथा च प्रचेताः मातृष्वसृमातुलयोः श्वश्रूश्वशुरयोर्गुरौ ऋत्विज्याचार्ये वि
रात्रं याज्ञवल्क्यः अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । निवासराज्ञि प्रेते तदहः शुद्धि
ए कारणं पुत्रानौसाः पुत्राः असवर्णा भार्या असवर्णाः सवर्णा षु पुत्रेषु सवर्णा भार्यासु च त्रिरा
त्रं तथा च शंखः अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतास्वपि परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्रा

क्ष ख

च्छुद्धिरिष्यते अत्र भार्यास्वन्यगतासु त्रिरात्रं सजातीयोत्कृष्टजातीजारस्वता । एवमेवत्वमि
त्यपुरुषांतर गासु मृतासु प्रसूतासु चाविज्ञेयं । रत्नाकरे कृष्टजातीयगमने महापातकित्वादशौ
ल चाभावादिति हारलतात्वमेवमिता शुद्धिप्रतिपत्तिस्थाच शंखलिखितौ । अन्यपूर्वासु भार्यासु सूतके
षु सुतेषु च । नात्र ध्यायो नोदकक्रिया । अत्र अन्यपूर्वा भार्या सती पुनर्भू जातीय गा ह्रेतके
:पुत्राः शास्त्रीयः कल्पित तयोः तयोनाशौचं नोदकक्रिया इति रत्नाकरः । ब्रह्मपुराणे आदावन्य
त्र दत्ता यं कुत्रचित् पुत्रयोर्द्वयोः पितुर्यत्र त्रिरात्रं स्यात् एकेनत्र सपिंडिनो । एकामातृत्वद्वयो
यंत्र पितरौ दौ च कुत्रचित् । तयोः प्रास्तूतकादैवं मृतकादापरस्परं ॥ अस्यार्थः । आदो प्रथ
ममन्येन विवाहिता तेनैव जनितपुत्रासु पुत्रयदा अन्यमाश्रिता तेनापि जनितपुत्रावतित
द्वयोरपि पुत्रयोर्मरणे प्रसवे च दिती यपितुस्त्रिरात्रं एवं विधेच विषये तत्सपिंडानामेकरात्रं
एकामाता इत्यादि एकमातृकयोर्भिन्नपितृकयोः पुत्रयोर्मध्ये एकस्य प्रसवे मरणे चेत
रस्य मातृ जो त्युक्तं शौचं परपूर्वास्वन्यगतासु च भार्यासु अनौरसेषु पुत्रेषु च यत्त्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शु
३३

तियाज्ञिकं भार्यात्वं यत्प्रतियोगिकं पुत्रत्वं तस्यैव अस्पृश्याशौचं भार्यापुत्रशब्दयोः
संबंधिशब्दत्वात् सपिंडानां त्वशौचाभावः ॥ अनूतरवम्सिताहरायां प्रजापतिः अन्याश्रितेषु दारे
षु परपत्नीसुतेषु च । गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः त्रिरात्रेणैव तत्पिता । तद्वयसमस्तद्युकारणार्थः ॥ स
पिंडमरणे दशरात्रं । अष्टमपुरुषादारभ्य दशपुरुषं यावत् सकुल्यमरणे त्रिरात्रं तदूर्ध्वं ज्ञायमानना
मजन्मघरंपराके ज्ञातिमरणे पक्षिणी अज्ञायमाननामजन्मघरंपराके असमानगोत्रे इत्येवमाकार
न मात्रसंनिगोचरे मृते स्नानमात्रं आचार्यमरणे तत्संस्कारकर्तुः ॥ शिष्यस्य दशरात्रं यदि संस्कारं न
करोति तदा शिष्यस्य त्रिरात्रं । आचार्यपत्नीमरणे आचार्यपुत्रमरणे च गुरुस्वकुले स्थितात् तस्य तस्यापि त्रि
रात्रः स्वगृहे स्थित शिष्यस्य तयोर्मरणे एकरात्रं उपनीय किंचिद्वेदाध्यापके उपनीयसंपूर्णवेदा
ध्यापके च गुरौ मृते पक्षिणी तथाविधगुरुपत्न्यां च मृतायां पक्षिण्येव किंचिदध्यापके उपाध्या
ये मृते एकरात्रं उपाध्यायपत्न्यां तु मृतायामेकरात्रं । उपाध्यायपुत्रे च मृते एकदिनमात्रं रात्रिमात्रं वा ॥ राम
क आचार्यगुरुकुलस्थितशिष्यमरणे आचार्यस्य त्रिरात्रं ॥ उपनीय वेदैकदेशमध्यापितस्य अनुप
नीयसंपूर्णशास्त्रमध्यापितस्य च शिष्यस्य मरणे गुरोः पक्षिणी । वेदैकदेशे किंचिदध्यापितस्य शिष्य
दे

स्य मरणे ॥ उपाध्यायस्यैकाहोरात्रं । वेदसहाध्यायिनि मृतेऽतरस्य पक्षिणी । यत्किंचित्पाठस
हाध्यायिनि मृते एकरात्रं समानवृत्तचर्येण एकस्मादधीयाने मृतेऽतरस्य एकरात्रं समानवृत्तच
र र्य भिन्नाद्गुरोरधीयानेऽपरस्य एकदिनमात्रं रात्रिमात्रं वा । संनिधिवासिनि मित्रे स्वगृहे मृते गृह
स्थस्य त्रिरात्रं । अन्यस्मिन् मित्रे स्वगृहे मृते पक्षिणी । अन्यत्र मृते मित्रे एकरात्रं श्रोत्रिये स्वगृ ते
हस्थस्य त्रिरात्रं । अश्रोत्रिये स्वगृहे मृते एकरात्रं । एकग्रामे श्रोत्रिये मृते ग्रामवासिनां त्रि
रात्रं । मातामहे मृते दौहित्रस्य त्रिरात्रं मातामह्यां च एवं याजमानस्य स्वगृहे मृते ऋत्विजि त्रि
न्न रात्रं अन्यत्र मृते एकरात्रं सदा याज्ये यजमाने मृते याजकस्य त्रिरात्रं मातामहे गते दौहित्रस्य त्रि
प रात्रं मातामह्यां मृतायां पक्षिणी मातुले मातृष्वस्रेये मातुलपुत्रे दौहित्रे भागिनेये च मृते पक्षि
णी । भगिन्यां मातुलान्यां मातृष्वसरि च मृतायां पक्षिणी मातुले वैमात्रेये मातुलैत्र
ष्वस्रेये मातुर्मातृष्वस्रेये मातृपैतृलपुत्रे श्वशुरे श्वश्र्वां श्यालके च मृते एकरात्रं निर्गु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ण जामातुः श्वशुरमरणे पक्षिणी स्वगृहे मृते मातुले श्वशुरे गुरौ स्वगृहे मृतयो
शु मातृष्वसरि च त्रिरात्रं। स्वतंत्रे राजनि स्वकं राष्ट्रे मृते रात्रौ काहोरात्रं प्रजानां प्रस्वकं मिस्मि
३५ राजनि मृते रात्रैकं दिनमात्रं रात्रिमात्रं वा लेन जातदिवे कादशपुत्रेषु जातेषु च माता
न् पित्रोस्त्रिरात्रं तेन जातानामपि मातापितृमरणे रात्रं परपूर्वासु अन्यगतासु च त्रि
भार्यासु मृतासु प्रसूतासु च त्रिरात्रं एकमातृकयोर्भिन्नपितृकयो भ्रात्रोः परस्प
रं जनने मरणे योरस्व मातृ जातयुक्तं संपूर्णाशौचं तयोर्मरणे प्रसवे च पितृत्रिरात्रं
तत्सापिंडानां तयोर्मरणे एकरात्रमशौचं भवति हीनवर्णगामिनीषु भार्यासु
त्वशौचाभावः अथानिर्हाराद्यशौचं अंगिराः यः कश्चित् निर्हरेत् प्रेतमसपिं
डं कथंचन स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं तस्मिन्नेवाह्नि शुध्यति। निर्हरेत् वह्निय
त।। इदं च धर्मबुध्यानाथप्रेतवहने शौचं राम
३५

पारासरः॥ अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहंति द्विजातयः पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्यात् लभंति
ते। न तेषामशुभं किंचित् पापं वा शुभकर्मणां जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीय
ते प्रेतस्पर्शी संस्कारे ब्राह्मणो नैव दुष्यति। वोढा चाप्यग्निदाता च सद्यः स्नात्वा
शुचिर्भवेत् संस्कारे प्रेतप्रसाधाने। अग्निदानस्पर्शं गुपादानात् पैठीनसिः असंब
धिं द्विजां वह्नित्वा दहित्वा च सद्यः शौचं संबंधे त्रिरात्रं। इडागमोत्र वां दसास घुः
शौचं धर्मबुध्यादाहादौ संबंधे सति त्रिरात्रं मातुलमातृष्वस्रेयादीनां स्पर्शः अशौ
च मुक्ते तेषां दाहादौ त्रिरात्रमशौचं। तेच मातुलेदेयोत्यवस्थायां लिख्यंते। मनुः अ
नुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशु
ध्यति। सात्यनुगमने अग्निस्पर्शघृतप्राशनमात्रमधिकं विधीयते अशौचं

यथोक्तमेव। कूर्मपुराणे। असपिंडं द्विजं विप्रो निर्हृत्य बंधुवत्। अशित्वा च स
शु होषित्वा दशरात्रेण शुध्यति यद्यन्नमत्ति तेषां तु त्रिरात्रेण ततः शुचिः। अन्नदन्न
३५ मद्वैवमन्नं च न तस्मिन् गृहे वसेत् सेदरेवैतदेवस्यात्। मातुराप्तेषु निर्हृत्य त्रिनिर्हारा
द्युपलक्षणं वा मातरेवकृनादावपि तुल्याशौचं विधानात् गृहवासाभावे तद
न्नभोजने यथा त्रिरात्रं तथान्नभोजनाभावे तु गृहवासेपि त्रिरात्रं तुल्यन्यायात्
२ एतच्च सर्वं निर्हरणाद्यशौचं ब्राह्मणनिर्हरणादौ ब्राह्मणस्यैव अन्यत्र विशेषो वक्ष्यते।
कूर्मपुराणे। यस्तैः सहासनं कुर्याच्छयनादीनि चैव हि। बांधवो वापरो वापि स दशाहेन शुध्य
ति। त्र्यहादिपदमाशौचिनां गतागतासेवाहेनाद्दिपदं दशाहपदमुपलक्षणं। तदशौचापगमेन शु
ध्यतीत्यर्थः। तथापरस्तेषामन्नमश्नाति सकृदेवापि कामतः तदशौचे निवृत्ते सौ स्नानं कृत्वा
विशुध्यति। तेषां ब्राह्मणादीनामशौचे सकृदपि कामतो बुद्धिपूर्वमश्नाति स पञ्जा राम
३५

तायाशौचान्नं भुंक्ते स तज्जातीयाशौचापगमे शुध्यति विशेषे चलानां प्रमादतरदु
जनेकृते न दोषः दुर्भिक्षे तु द्विपूर्वके भोजने विषमाह। यैवमन्नदन्यमश्नाति दुर्भिदां।
पहृतो नरः तावंत्याहान्यशौचं स्यात्प्रायश्चित्तं ततश्चरेत्। प्रायश्चित्तं चात्र त्रिरात्रं दुग्धपानमा
त्रस्येत यथाचांगिरा। ब्रह्मक्षत्रविशां तु ज्ञानदोषोस्य मिसृष्टं त्रिरात्रं। सूतके शावश्चाशौ
चे अस्थिसंचयनात्परं। अन्नसत्रप्रवृत्तानाममासन्नमसगृहितं भुक्तापक्वान्नमेतेषां त्रि
रात्रं तु पयः पिबेत्। ब्राह्मणादीनां त्रयाणामग्निहोत्रिदशां सूतके सिद्धान्नभोजने दोषा
भावः मरणाशौचे त्वस्थिसंचयानंतरं तत्सिद्धान्ने भोजने दोषाभावः अनग्नीनामन्नसत्रप्र
वृत्तानां नियमपूर्वकं प्राग्गृहीतान्नदायकानामान्ने दोषाभावः सिद्धान्ने[illegible]तु भुक्ते दोष
एव तत्र त्रिरात्रं दुग्धमात्रपानं प्रायश्चित्तं पयसं दुग्धपरमिति हारलता। अशौचे तु तत्तज्जंतु

शु

३६

न्मेवाशौचान्तमो जनेनावकांतरोक्तं कूर्मपुराणे। दशाहे न शवस्पर्शो ऽसपिण्डस्तु विशुध्य-
ति यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाक्रान्तचेतनः। दशाहेन द्विजः शुध्येत् द्वादशाहेन भूमिपः। अर्धमा-
सेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुध्यति षडरात्रेणाथवा शुद्धिः त्रिरात्रेणाथवा पुनः। अत्र चषडा-
त्रेमशौचं आयत्कालेम् लेन दाहहन्ते अत्यंतापत्काले दाहहकृते त्रिरात्रमिति विभागः। मनुः अव-
रश्चेद्यः वर्णानामपरो यदि। अशौचे संस्पृशेत् स्नेहात् तस्याशौचेन शुध्यति। अवरो हीनजाति-
वरः उत्कृष्टजातिः स यदि स्पर्शादि स्नेहवशान्नार्थतस्पशवस्य यज्जातीयः शवस्तज्जातियुक्तेनाशौचेना-
शौचकालेन शुध्यतीत्यर्थः। पाराशरः प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः। अनुगच्छन्नीयमा-
नं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्। तयाज्ञवल्क्यः ब्राह्मणेनानुगंतव्यो न तु शूद्रः कथंचन। अनुग-
मांमसिस्नात्वा अग्निस्पृष्ट्वा घृतं भुग् शुचिः इदं च सर्वं पापाज्ञानुगमनं निषिद्धे

घःशौचाःप्रकीर्तिताः कारवः सूपकारादयः शिल्पिनश्चित्रकाररजकादयः वैध
त्सकादासीदासाः कर्मकराः राजानो भूपतयः राजभृत्याराजसेवकाराः तेसघःशौ।
ताभावंतिसमशौचं न भवत्येवेत्यर्थः आश्रमि
सघस्तत्क्षणादेव शौचं शुद्धिर्येषां ते एवम्। इति शुद्धिविवरणाकरौ प्रयंवाशौचा
न्यकरणेसघः शौचशब्देनाशौचाभावः यवीत्के इति शुद्धिविवरणाकरौ प्रतिषेधरूपो ज्ञातव्य
लो भावकारूपभूतिप्रतिनियतएवस्वशिल्पादौ कार्ये अस्पृश्यत्वप्रतिषेधरूपो ज्ञातव्य। प्रशौचं नराज्ञां
न तु सर्वे बुदानश्राद्धादिधर्मकृत्ये च शौचाभावः तथा च विष्णुः अशौचं नराज्ञां राजकारिणां
जकर्मणि नवृतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे कारूणां स्वकर्मणि॥ नराज्ञामाज्ञाकारिणां
न देवप्रतिष्ठा विवादयोः पूर्वसंभृतयोः प्रारब्धयोः रावचक कर्मविशेषाभावविधेर
न्यानादेवप्रतिष्ठाविवादयोः पूर्वसंभृतयोः प्रारब्धयोः सेषामशौच भवति एतेषां योगप्रारि
न्यभिसंध्यावंदनादिकादृष्ट कर्मणि स्वस्वजातयुक्तमेषाम शौचं नदी तरणात् परयहेनक
शिष्टिकात्यायनः नत्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित नदी तरणात् परयहेनक
स

छ्यादितपश्चरन्। पितर्यपि तते नैमादोषो भवति किंचित अशौचं कर्मणैतेस्यात्त्य
हे वा ब्रह्मचारिणां सूतक इति मृतकस्याप्युपलक्षणं ब्रह्मचारी सूतके अशौचे सत्कर्म ब्रह्मच
र्याश्रमविहितं न त्यजेत यस्मादीक्षणात्परदीक्षणायेष्टेरनंतरमशौचे सति स्वके कर्म न त्यजेत
याज्ञिकः दीक्षणात्पूर्वं न शौचं तेयस्याशौचं भवतीत्येवत्यर्थः तपस्वी कृच्छ्रादि तपश्चर
न्स्वकं कर्म न त्यजेत रात दश्यशौचाभावविधानं तत्तत्कर्मविषयमेव के मातरं वल शौच
मेव दाबांकर्म योनंतरे ब्रह्मचर्य यदा व्रातपोरूपस्यांते अवसाने स्वजात्युं अशौचं भवति ब्रह्म क्र
शु चारिणां पुनः पित्रोर्मरणे व्रतचर्यावसाने त्र्यहमेवाशौचं भवति यदाह मनुः आदि
ष्टी नोदकं कुर्याद्व्रतस्य समापनात् समाप्ते तू उदकं कुर्यात् त्रिरात्रमपि शुचिर्भवेत आदिष्ट
मादेशो गुरोर्मादिवासु सुश्रूषा इत्यादिकं अस्यास्तीत्यादिष्टी ब्रह्मचारी ब्रह्म पुराणे
ज ऽपि गृहीतमधुपर्कस्य यायमानाव क्रत्वीजः पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्च
यः एवं च मधुपर्कं गृहयातपूर्वमशौचोपनिपाते अशौचं भवत्येवेत्यर्थः त
हितनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्य चित निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्ध

रात्रंतु शिष्यस्येति विनिश्चयः वेतनदानेपरक्षारायदा गुर्वादिकं दाहयेत्तदा शिष्य
स्यदशरात्रमन्यथाऽन्यदेवेत्यर्थः तथा ब्राह्मणो न दहेत् शूद्रं मित्रं वाप्यन्यमेव वा मो
हाद्दग्धा ततः स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं प्राशयेत घृतं उपवासतः पश्चात् त्रिरात्रेणाविशुध्या
तिसर्वेषांस्यादहोरात्रं सर्वानुगमादपि शवस्पर्शविधानोक्तं विहितं सार्ववर्णि
कं अत्र ब्राह्मणस्य शूद्रदाहे पतत्रिरात्रमुक्तं तत्तु न मात्रादिरूपस्य शूद्रस्य दाहे
द्रष्टव्यं संबंधरहितशूद्रदाहे तदशौचं तु त्र्यहमेवाशौचं ब्राह्मणवर्जं सर्वेषां सर्वानु
गमनेऽहोरात्रं शवस्पर्शविधानोक्तमिति प्रकरणोपसंहारः तदेयमत्र व्यवस्था
ब्राह्मणस्य धर्मबुध्याऽनाथमृतब्राह्मणोद्वहने तथाविधब्राह्मणदाहे च स्नानमात्रे
कृतः तथाविधमृतब्राह्मणानुगमने स्नानानंतरमग्निस्पर्शनघृतप्राशने कर्त्वा
न्न प्राशनं न भवतीति तदा तु महोरात्रं व्याप्या शुद्धिः उदासीनस्य स्नेहे

न्याहाद्दौहृतेरकरात्रमशौचं मातुलमातृष्वस्रेयपैतृष्वस्रेयमातुलपुत्रमातुलानीमा
तृष्वसृपैतृष्वसृभगिनीभागिनेयमातामहमातामहीदौहित्रभगिनीपतिजा
शु मातृश्वशुरश्वश्रूश्यालकशिष्याचार्योपाध्यायाचार्यपुत्राचार्यपत्नीगुरुपत्नीगुरुपुत्रयाज्यपत्न्यृत्वि
ग्मातुर्मातुलमातृष्वस्रेयमातुः पैतृष्वस्रेयमातुः मातृष्वसृमातुः पितृष्वसृमातु
र्मातुलपुत्राणां दाहादौ कृते त्रिरात्रं दाहादि कृत्वा मृतसंबंधिगृहे यो वसति तन्नसि
३८ द्धान्नं च भुक्तवतः स्यमृतजातयुक्तमशौचं कोपाद्बुद्धिपूर्वकं यस्याशौचे ऽन्नमश्नाति त
स्य तदशौचसमानमेवाशौचं शेषे च स्नानं प्रमादत्तोशौचान्यभोजने दोषाभावः
दुर्भिक्षे बुद्धिपूर्वकमपि यावदशौचान्नमश्नाति ता वदेवाशौचमशौचापगमा
नंतरं त्रिरात्रं दुग्धपानरूपं प्रायश्चित्तमुक्तं न प्रेतदहनवहनयोः कृतयोः दाहा:
तु क्तमशौचं प्रशौचि मि: सहस्थ यना समालिंगनां गसेवा। ० द्विनानि
। यस्तु मृतसंबंधिगृहे वसति तदन्नं भुंक्ते यो वा तदन्नं भुंक्ते न तु गृहे न वसति तस्य त्रिरात्रमशौ

एक२

तत्रत्रात्युक्ताशौचं। शिष्यस्य गुरूपाध्यायाचार्यदाहे मृत्वेनपरदाराकारितेदशरा
त्रमशौचं। ब्रह्मचारिणाः पित्रादिदाहे स्वव्रतहत्वौरात्रो। क्षत्रियादीनां चतुर्वर्णानुग
मने ऽहोरात्रं ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यानुगमने ऽहोरात्रं शूद्रशवानुगमने त्रिरात्रं
प्रसंगेन शूद्रशवानुगमने स्नानाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः पारास्करः अपरस्य सं
चनादर्वाग्यदि विप्रोऽश्रुपातं पितृमृते शूद्रस्य तेनायमर्थः शूद्रस्य ग हेगत्वा त्रि
रात्रे विशुध्यति अस्थिसंचयनादूर्ध्वं मासं यावद्धि जोतयः। दिवसेनैव शुध्यति

तासांसांहातानेनेनच स्वजातेर्दिवसेनैव वहा क्षत्रियवैश्ययोः मासं यावदिति
शूद्राशौचकालव्याख्येत्यर्थः स्वजातेरिति शूद्रस्य तेनायमर्थः शूद्रस्य शूद्रे ऽप्रसपि
डे मृते ऽश्रुपाते नैकाहः शूद्रे मृते ऽश्रुपातने क्षत्रियवैश्ययोर्द्वाहात् शुद्धिः त
थामृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याऽकृतान्यपि तावद्धौ ऽपवांधवस्त्रे रोदिति द्वाध
वैः सह स्नानात्तस्य भवेच्छुद्धिस्ततस्त्वाचमनं भवेत्। अप्रवा धवैसहाश्रुपाते कृ
ते स्नानेनाकृते ऽप्रा अस्थिसंचयने सचैलस्नानेनाचमनेनाचविप्रस्य शुद्धिः इदंत

तग्रहणमनाभावपक्षे ज्ञेयं तदयं प्रकरणार्थः अससपिंडे मृते ब्राह्मणोत्कृष्टत्वात् दश
मिःहाश्रुपातमस्थिसंचयनात्पूर्वं कृत्वा। सचैलस्नानेनाचमनेन च शुद्धिर्ब्राह्मणस्य अस्थि
संचयनानंतरं स्नानमाचमनं क्षत्रिये मृते अस्थिसंचयनात्पूर्वं रोदने विप्रस्य दशाहेन वै
ष्ठु० श्यापिक्षेऽह्नेन अस्थिसंचयनादूर्ध्वं क्षत्रियवैश्ये च दिनमात्रेणाहोरात्रमात्रेण वा शुद्धिः मृते अ
स्थिसंचयात्पूर्वं रोदने विप्रस्य त्रिरात्रं। अस्थिसंचयेणाकाहोरात्रं क्षत्रियवैश्ये च मृते अ
क स्थिसंचयात्पूर्वं च क्षत्रियवैश्ययोरश्रुपाते सचैलस्नानं अस्थिसंचयानंतरं स्नान
स्थिसंचयात्पूर्वं च क्षत्रियवैश्ययोरस्थिसंचयनात्पूर्वं द्व्यहेन तदनंतरं दिनमात्रेणाहोरात्र
मात्रे शुद्धिः मृते क्षत्रियवैश्ययोरस्थिसंचयनात्पूर्वं एकाहेन तदनंतरं सचैलस्ना
मात्रेणावा शुद्धिः मृते शूद्रस्याश्रुपाते अस्थिसंचयनात्पूर्वमेकाहेन तदनंतरं सचैलस्ना
नेन यत्किंतु मृत गृह्णाम नमस्कृत्वैवाश्रुपातयति तदा सर्वस्मिन् वर्णे सर्वस्या अस्थिसंच
स यनात् पूर्वं सचैलस्नानेन तदनंतरं स्नानमात्रेणाशुद्धिः इति निर्हरणाद्यशौचं। अथ नैशौचं रम
। तत्र प्रचेताः कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च राजानो राजभृत्याश्च स २९

तथा नैष्ठिकस्याथवान्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च वानप्रस्थस्य वान्यत्र सापिंडका
रस्य सर्वदा प्रतिग्रहाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यते नैष्ठिकस्य नैष्ठिकब्रह्मचारिणः
यावज्जीवब्रह्मचारिणः अन्यस्य च तु [illegible]श्रमिः अशौचिभिक्षाग्रहणे दोषाभावः थी
कु उपकुर्वाणस्य तु ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य चाशौचिभिक्षाग्रहणे दोषः वानप्रस्थस्य
अन्यत्र च वनादन्यत्र ग्रामे सापिंडकारस्य भिक्षाधिकारिणोऽशौचिभिक्षाग्रहणे दोषा
भावः अन्यस्यापि सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तस्य भिक्षामात्रवृत्तेरशौचिभिक्षाग्रहणे
दोषाभावः ५ जावालः ब्रह्मचारिणि यज्ञे च पतौ शिल्पिनि दीक्षिते यज्ञे विवाहे सत्रे च
सूतकं न कदाचन अप्रवृत्यपतेः संन्यासिनि वा तत्पतनमशौचाभावः अन्येषां कालवि
शेषे कार्यविशेषे चाशौचाभावो वाक्यांतरात् ब्रह्मपुराणे अपि दाता गृहीता च सूत
के मृतके तथा अविज्ञाते न दोषः स्यात् श्राद्धादिषु कदाचन विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्
प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् अविज्ञाते शौचे सति यो भुंक्ते तस्य भोक्तुः प्रायश्चि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्य र्थः तथा भोजनार्थं तु संभुक्ते विप्रे दातुर्विपद्यते यदा कश्चित्तदो च्छि ष्ट-
पत्यत्काः समापिता ः प्राचम्य परिकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः विप्रे भोजना
शु० र्थं संभुक्ते सति दातुः कश्चिद्यदि विपद्यते म्रियते तदा भुक्तशेषं त्यक्त्वा द्विजाः
पुरकीयेन जले नाचम्य शुचयो भवतीत्यर्थः विपत्तेरुपलक्षणत्वात्तया प्रसवोऽप्येवं
ज्ञेयं तथा विवाहप्रसङ्गयोर्मध्ये सूतके सवेचान्तरा शेषमन्नं परैर्दद्यादन्नं भोक्तुं
४० श्च न स्पृशेत परैर्दद्यादिति यदि विवाहे यज्ञे च प्रवर्तमाने मध्ये सूतके मृतके च म
पतिते शेषमन्नं परैः पाकदारादापयेत रावसति दातृ न भोक्तृ न नस्य शेत दोष
इति शेषः तथा दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौ प
चं विधीयते दाने तुलापुरुषदानादौ विवाहे चात्र्ये देशविप्लवे राष्ट्रभंगे चाशौचा
भावः संग्रामे मृतस्यान्येषां सद्यः शौचं भवति कष्टायामापदि ग्रासाभावेन प्राण राम
नाशे संभाव्यमाने प्रतिग्रहे कर्तव्ये सूतकं न भवतीत्यर्थः यमः दैवे भये समुत्पन्ने ४०
१

प्रधानांगे विनाशिते पूर्वसंकल्पिते चार्थे तस्मिन्नाशौचमिष्यते दैवे भये दुर्भि
क्षोपसर्ग मरणादौ जाते प्रधानांगेन यतो परस्य क्षणानाशिते ताद्रूपे प्रवेशत्व शौचं
स्यत्वजातु न भवतीत्यर्थः पूर्वसंकल्पितं यत् किंचित् तत्तु क्रियाया दिवस
कार्यम शौचात् पूर्वमारब्धं तत्सर्वं जननेमरणे सत्यशौचं न भवतीत्यर्थः प्रत्र
यस्मस्त्राव प्रकरणोतत्तत्कार्य विशेषेणाशौचाभावो न सर्व कार्ये प्रशौचाभा
वइत्यवधातव्यं इतिरुद्रधरकृतो शुद्धिविवेके जननमरणयोः शुद्धिपरिच्छेदः प्र
धाधिकारिणः तत्र मरीचिः मृते पितरि पुत्रेणा क्रिया कार्या प्रयत्नतः बहवः स्युर्यदा
पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैकेन यत्कृतं द्रव्येण चावि
४ भक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् पुत्रेण द्वादशविधि पुत्रेण तत्रापि ज्येष्ठस्य प्रशंसा पदि
तु तस्य क्षतादि नाऽनधिकारस्तदा नियतकालकर्तव्ये मुप्रेत श्राद्धे शुक निष्क्रमा
द्यधिकारः तत्रापि औरसस्य मुख्यतया ऽधिकारः तदभावे पुत्रिकापुत्रस्य
वे

वे दौत्रयादी नामाधिकार पूर्वं पूर्वा भावे उत्तरोत्तराणां तथाप्यमनु अ॰
नाय थाते लेसद्धिप्रतितिधि:स्म, तः तथैकादशापुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विन
प्र० (पुत्रैलक्षणामग्रे वक्ष्यते। लघुहारीतः। सपिंडीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश॰
पृथक् नैवसुतीकुर्युः पुथक्द्रव्याग्रपि किंचित् छंदोगपरिशिष्टेकात्यायनः पिता
४१ महः पितुः पश्चात्पंचत्वं यदि गच्छति पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धषोडशं नै
तत्पौत्रेणकर्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः विष्णुपुराणे पुत्रः पौत्रप्रपौत्रो वा तद्वा ६
भ्रातसंततिस्सपिंडसंततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते। एषाम भावे सर्वेषां समानो
दकसंततिः मातृपक्षस्य पिंडेन संबंधो योजलेन च भ्रातृसंततिरत्यत्र भ्रा
ताचुतसंततिश्चेतिद्रष्टव्यं मातृपक्षस्य पिंडेन संबंधो मातृसापिंड्यं। मातृपक्षस्य
जलेन संबंधो मातृपक्षसमानोदक इत्यर्थः। कुलद्वये पिचोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या राम
क्रियानृप। संघातांतर्गतैर्वापि कार्या प्रेतस्य सत्क्रिया उच्छिन्नबंधुरिक्थानां ४१

कारयेदवनीपतिः स्त्रीभिरित्यिय था विधापरिग्रहोताभिः संघातांतर्गतैरिति विदेशं
प्रस्थितानां संघातांतर्गतैरित्यर्थः उच्छिन्नाबंधवो यस्य स उच्छिन्नबंधुस्तस्य रिक्थात धना
ता। स्वपत्नी पेयवमी तेन सर्वेन पुहीनस्य धनप्रदायकस्मैचिता तदहीएतदेद्विकं कारये दो ६
त। स्वयं त्यर्थः तथा। पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्चैत थाचैवोत्तराः सप्रकाराः क्रियाः भेतासिमेदानुष्ठ त
दित्यर्थः तथा पूर्वाः क्रियाः मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः सताः त्रिप्रकाराः क्रियाः श्रेताताः तासिभेदानृप
णुष्वमे श्रादाहाद्यार्यं कुर्यादिस्य शौचंताश्च याः क्रियाः ताः पूर्वाम ध्यमामासिमास्यैकादि
ष्टं जनकाः प्रेपितृ लेभायन्नेस पिंडीकरणादनु क्रियंते याः क्रियाः पित्र्यः प्रोच्यते ताः नृपोत्तराः त
ते: त्रविभागमाहुस्सरावपितृमातृसपिंडैस्तत्समानसलिलैस्तथा संघातांतर्गतैर्वापि राज्ञा वा धन
हीरिणाः पूर्वाः क्रियास्तु कर्तव्याः पुत्राद्यैरेवचोत्तराः दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा।
मृताह नि चकर्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः प्रतिसंवत्सरं यावत् तराकोदिष्ट विधानतः अ
त्र पितृमातृसपिंडादयः पूर्वाः क्रियाकुर्युर्नोत्तरां मध्यामक्रियापात्वेषामनियमः पुत्राद्यभा
प: तसंततिर्यं तारावोत्तराक्रियायामधिकारिणः दौहित्रैरितिपुत्रिकापुत्रविषय क्षि॰
कल्पतरु। गौतमः पुत्राभावे सपिंडा मातृसपिंडा शिष्याश्च वादद्युः तदभावे ऋत्विगा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एतच्च भ्रात्राद्यभावे सति द्रष्टव्यं तथा च प्रचेताः पुत्रो भ्राता पिता वापि मातुलो गु
तैः पिंडप्रदा ज्ञेयाः सगोत्रश्चैव बांधवाः भ्रातृत्वविशेषोपादानात् कनिष्ठस्य विवा
ते नयत्वभावे कनिष्ठभ्रातुरधिकारः तदभावे ज्येष्ठस्य तदभावे पितुः पितुः पुंस्यपि तोद
४ धा वीनानुजस्य तथाग्रजः इति छंदोगपरिशिष्टवचनं तद्भ्रातृसंभवे पितुरनधिकारबोध
कं कनिष्ठभ्रातृसद्भावे ज्येष्ठभ्रातुरनधिकारबोधकं शंखः पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिंडदानो
श्रा० दकक्रियाः पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तत्पत्न्यभावे सहोदरः भार्या पिंडं पतिर्दद्यात् पत्यौ भार्या तथै
व च श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे सपिंडकः अपुत्रायाः पत्न्याः पिंडं पतिर्दद्यात्तदनु जाया
वे याः पतिर्दद्यादपुत्राय अपि क्वचिदिति कात्यायनवचनं तदपरीणीतभार्याविषयं तस्या अपि पूर्व
५२ त्ते पतिसद्भावेऽस्या नाधिकारः तदभावे त्वनन्यगत्या उक्तस्यैवाधिकारः ब्रह्मपुराणे नक
दाचित्स्वगोत्राय श्राद्धं कार्यमगोत्रजैः अप्रसमाप्तव्रतस्यापि कर्त्तव्यं चैलचारिणः श्राद्धकृत् सा त्र
तापितृभिर्न तु तेषां करोति सः नित्यं गुरुकुलस्थस्य गुरुः सब्रह्मचारिणः निरन्वये सपिंडे का
तु मृते सति यद्यान्वितः तदशौचपुरश्चर्यां कुर्यात् पितृवत् क्रियाः स्वगोत्राय तिद्वगोत्रवि ५२

त्रे
धमानं यस्य सगोत्रं तेनायमर्थः विद्यमानसगोत्रस्यासगोत्रमातृसपिंडादिनाश्रा
पि वान श्राद्धं कार्यं ब्रह्मचारिणोऽपि श्राद्धं नैव कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणा मातृपितृश्राद्धं न कर्त्त
व्यं अन्याभावे तु वा कांतरेणोदाहरणादिकर्त्तव्यं ब्रह्मचार्यसमाप्तौ प्रेतशौचं श्राद्धं च कर्त्तव्यं
यदि तु ब्रह्मचारिणः सपिंडोऽपि न भवति तदा पितृवत् यथा पिता पुत्रस्य श्राद्धादिकं करो
ति तथा सपिंडोऽपि गुरुः शौचादिकं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् तथा च यावत्तावश्रमाशौचं कुर्या
दाहादिकां क्रियां यां यते किंचिन्न कर्त्तव्यं न चान्येषां करोति सः तथा भ्रातृपुत्राः स्वयं चक्रे तद्दा
यी चेन्न विद्यते तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः अत्र सहोदराभावे भ्रातृपुत्र
स्याधिकारबोधनात् बहूनामेकजातानां यद्येकः पुत्रवान् भवेत् सर्वे ते तेन पुत्रेण पु
त्रिणो मनुरब्रवीत् इति मनुवचनं पितृव्यादीनां पुत्रित्वातिदेशकं न तु भ्रातृपुत्रस्य पु
त्रत्वातिदेशकमिति व्यक्तमेव प्रतीयते अन्यथा पुत्रत्वाद्भ्रातृपुत्रस्यैवाधिकारः स्यात् ॥
यावद्वचनं हि वाचनिकमिति न्यायाच्च भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशकं न मनुवचनमित्य

वसीयते। एवं चैतत्तुल्यतयावह्णी नामिकपत्नीनामेकाचेत्पुत्रिणी भवेत्सर्वास्तेनैव पुत्रेणपुत्रिण्यो मनुरब्रवीत् इत्यतिदेशोपि सत्यपि सपत्नीपुत्रे यत्पुत्रे वाधिकारः नचैवं
श्रा० पितृव्यानां सपत्नीमातृश्च पुत्रित्वातिदेशे किं फलमितिवाच्यं पुत्रत्वातिदेशेन पुत्रा मनाक्कागमनाभावस्य सपत्नीमातृश्च पुत्रत्वे सपिंडनसंभवस्य च फलस्य विद्यमान त्वात् तथा दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरते पिता चतुर्थं हनि तास्तेषां कुर्वीरन्सु समाहिता दत्तानां वागदत्तानामित्यर्थः मातामहानां दौहित्रा कुर्वंत्यहनि चापरे। तेपि तेषां प्रकुर्वंति द्वितीये हनि सर्वदा जामातृः श्वशुराश्च कुर्वंत्येषां ते पि च सयताभित्राणां तद्पत्यानां श्राद्धपायां गुरोस्तथा भामिनेयस्तुतानां च सर्वेषां त्वपरहनि श्राद्धं कार्यं तु प्रथमस्नात्वा कृत्वाजलक्रियां रात्रमेतेऽसपिंडेतु निरणत्वे पुरोहितः मंत्री वातदशौ चेत् पुराच्चीत्यौकारो सिसः अत्रदौहितृजामातृप्रभृतीनां सपिंडाभावे धिकारः राम ६३

आ

ते षां च द्वितीयाहे श्राद्धविधानं चास्थि संचयश्राद्धपरं प्राधर्द्दं तु चतुर्थ दिन एव कर्त्तव्यं संवंधे सति त्रिरात्रमिति दशाहादि करणे त्रिरात्राशौचाभिधानात् दाहाधकरणे तु यथोक्तस्वास्वाशौचापगमे दौहित्रादिभिराद्यश्राद्धं कार्यं तथा ब्राह्मणाद्यन्यवर्णानां नक रोति कदाचैनो कामाल्लोभाद्भयान्मोहात लोत्वात ज्जातिनां व्रजेत् पुत्राः कुर्वंति वि प्रायद्विचविटशूद्रयोनयः संतादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो नकरोति कदाचनः स्वमाताकुरु तेतेषां तेपितृस्याश्च्वकर्वं ... तेत था ब्राह्मणोमनकर्त्तव्यं शूद्रस्यत्वौर्द्ध्वदैहिकं शूद्रे णवाब्राह्मणस्याविनापारसवात् किंचित् पारशवस्तु येब्राह्मणायास्तु शूद्रायां काम
उ दुत्पादयेत्सुतं ऊढायांचाप्यनूढानांस वैपारशवोमतः शूद्रस्य त्वनूढभार्याजा तस्य पुत्रस्य पितृश्राद्धे पौनरभवत्वादधिकारः ऊढतायां वाऽनूढतायां वा पौन र्भवइतिवचनात् तथा प्रपुत्रा ... पनं भर्तुः पात्यंती व्रतेष्थितापत्नीव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दद्यात्तत्पिंडं तस्मिन्न मर्थं लभेतच। अत्रच प्रकरणे ऽपुत्रस्य च यापुत्री सा दद्यात्पिंड
प्रदा भवेत् तस्य पिंडानूदशैतान् वाराका देने वानि: देयपादित्यादि व्याख्यानिपु
त्राभावे दुहितुरधिकारो धिका निर्तिरत्नाकरव्यवस्थापितं तच्छ्रुत्वा द्वैतकल्पतरु
श्रु स्मृतिः सरस्वती नानुमतं ताभ्यां सिद्धवत्पुत्राभावे पत्न्यास्तदभावे सहोदरस्येत्येवमे
४४ वलिखनात् व्यवहारोपितउभयात् सारी अतो व्यवहारानुरोधेन रत्नाकरं निखित
राम. मयाप्येतत्। अत्र चापुत्रस्य च यापुत्री त्यादि व्याख्यानिसपिंडाद्यभावे दुहित्रधि
कारो धिकानीति व्यवस्थापायितव्यं यत्र तु व्यवहारविरोधानापतति तु तत्र यथा
रत्नाकरमेव व्यवस्था मार्कंडेयपुराणे स्त्रीणामप्येवमेव चेत् कोदिष्टमुद्दाहृता सपिं दे राम
नवि डीकरणं तासां पुत्राभावे च ते प्रतिसंवत्सरकार्यमेकोद्दिष्टं तौ स्त्रियामृता स्त्रि यथा
न्यायं दत्तं यद्दिष्टं दोदितं स्त्रीणामप्येवमेवेति पादर्शेन संबंधेन पितृव्यवदत्यादि ४४

ना पुरुषाणामेकादशाहादिता दृशेन संबंधेन पितृव्यपत्नीत्यादिनास्त्री
णामपि तत्कार्यमित्यर्थः तदेव प्रकरणार्थः मृतस्य त्रिविधा क्रिया भवति पूर्वा
मध्यमा उत्तरा चेति। तत्र दाहाद्याशौचांतं यावत् पिंडदानादिका क्रिया या पूर्वा
रा क्रिया। अशौचापगमानंतरमेकादशाहादिसपिंडनपर्यंता मध्यमा तदूर्ध्वमेकोद्दि मा
ष्टादिरूपा उत्तरा तत्र त्रयोदशविधानामपि पुत्राणां त्रिविधासु क्रियास्वधिकार
: तेषु चौरसः श्रेष्ठः तदभावे पुत्रिकापुत्रः ततः पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोधिकारी।
ते च औरसपुत्रिकापुत्रक्षेत्रजकानीनसहोढगूढोत्पन्नपौनर्भवापविद्धदत्त
क्रीतकृत्रिमस्वयमुपगतपारशवाः तत्र च विभक्तानामविभक्तानां पुत्राणां मध्ये
पूर्वायां मध्यमायां च क्रियायां ज्येष्ठस्यैवाधिकारः ज्येष्ठस्य दूर
तादिना नाधिकारे नियतसमयकर्तव्ये चैकादशाहादिषु कनिष्ठस्याप्यधि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्रियायां तु सर्वेषामाधिकारः पुत्राभावे पौत्रोऽधिकारी तदभावे प्रपौत्रः तदभावे पत्नी
तदभावे सहोदरः कनीयान् तदभावे ज्येष्ठः तदभावे पिता तदभावे भ्रातृपुत्रः तदभा
१ पु० वे सर्वक्रियायामध्येमक्रियायां सपिंडाधिकारः तदभावे दुहिता तदभावे सकुल्याः
तदभावे मातृसपिंडाः तदभावे मातृसकुल्याः कुलद्वयाभावे मातरः तदभावेय आक
र्यंचितपरिगृहीता स्त्रियः तदभावे एकसार्थप्रयाता तदभावे राजा ऽदेशेन धनग्राह
को ऽधिकारी पितृहीनौ पौत्रप्रपौत्रौ सपुत्रयोरपि पितामहप्रपितामहयोः पार्वणश्रा
द्धेऽधिकारिणौ भ्रातृस्यकन्या विवाहे कन्यादानाद्याभ्युदयिकेऽधिकारी असमाप्तसंस्कारः
वर्षस्य पूर्वं क्रियामात्रं तत्र भ्रातृपित्रादयोऽधिकारेणः असमाप्तद्विवर्षस्य पूर्वं क्रिया
पि नास्ति किंतु भूमिनिखननमात्रं स्त्रिया अपि षड्वर्षाभ्यंतरं भूमि .. निखननमात्रं।
तदूर्ध्वं विवाहात्पूर्वं पूर्वक्रियामात्रं तत्र पिताधिकारी तदभावे भ्रात्रादिः ऊढायास्त्रिविधा राम
सु क्रियापुत्रोऽधिकारी तदभावे पति तदभावे सपत्नीपुत्र तदसत्त्वात तदभावे पौत्रतद ४५

विहित शरीरत्यागकर्त्तारः तथा पाखंडमाश्रितानां च पुंश्चलीनां च कामतो गर्भभ
र्तृद्रुहां चैव सुरापीनां च पोषितां उदकक्रियानिवर्त्तेत इति संबंधः अथ पुत्रलक्ष
पु णं तत्र नारदः औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च। कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथै होऋ
व च पौनर्भवोपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा स्वयं चोपगतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्त्ति
ता याज्ञवल्क्यः पिंडदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः तत्रौरसलक्षणं तत्र विष्णुः अ
थ द्वादश पुत्रा भवंति स्वे क्षेत्रे स्वयमुत्पादितः प्रथमः पुत्रः मनुः संस्कृतायां च भा
र्यायां स्वयमुत्पादयेत्तु यं तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितं देवलः स्वव
र्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यादिति ब्राह्मणस्य त्रिषु च वैश्य
जातीयासु भार्यास्वयमुत्पादितपुत्रश्चौरसः अथ द्विजलक्षणं विष्णुः मिपु
तिसवर्णासमानवर्णा अत्र सावर्ण्यं द्विजातित्वेन विवक्षितं यद्ब्राह्मणस
त्वादि निवसावर्ण्यं विवक्षितं स्यात्तदा ब्राह्मणस्य विवाहितयोः क्षत्रियावैश्ययो
सवर्णासमानवर्णा। अत्र सावर्ण्यं द्विजातित्वेन विवक्षितं यदि ब्राह्मणत्वादिना। वसावर्ण्यं विवक्षितं स्यात्तदा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ना मुख्या ह्याणक्षत्रियेवैश्य जातीयासु भार्यासु स्वयमुत्पादितः पुत्र औरसः अथक्षेत्रजलक्षणं विष्णुः नियु
क्तायां स्वयमुत्पादितः सुत औरसोनस्यात् पुत्रांतरे सुत स्यातमाको नास्मेव
अप्रतस्य औरसत्वमेवतेन शूद्रा मात्रत्वा गापसवर्णा त्रहरणमितियाज्ञात: अयम
र्थः विवाहितस्त्रियोत्पन्नो वासपिंडेनोत्तमवर्णेनोत्पादितः क्षेत्रजोद्दतीयः मनुः यस्त
ल्पजः प्रमीतस्त क्लीवस्यव्याधितस्य वास्वधर्मेण नियुक्तायां सक्षेत्रजसुतः तल्प यक्षे
शु० केलत्रे तत्रजातः प्रमीतस्य मृतस्य क्लीवस्य नपुंसकस्य व्याधितस्य वा अपत्योत्पादन
रेगा प्रतिबंधके दुःश्चिकित्स्यवतः स्वधर्मेण घृताभ्यंजनत्वादिना नियुक्तायां पतिश्व
शुरादिभिरनुज्ञातायां तस्यमर्थः मृतस्य वा क्लीवस्य व्याधितस्य भार्यां पतिश्वशुरादिनियो यं
गेन देवरेणान्येन वोक्त जातीयेन घृताभ्यंगादिमता उत्पादितः क्षेत्रजः पुत्रः सच
द्वौ त्रिणां वा यदतु निरपत्यो देवरादिरत्र यदपत्यं भविष्यति तत् तद्द्वे त्रिणोममच सा
मानं भविष्यति प्रवृस्थया अपत्यं उत्पादितवा तदा सपुत्रो द्वयोरपि वीजिद्वैत्रि ६६

भावे प्रपौत्रः तदभावे सपिंडाः तदभावे सकुल्याः तदभावे पितृसपिंडा इति श्राद्धे यंजी शूद्र
स्यापरगणी तस्य द्विवर्षादूर्ध्वं पूर्वक्रियामात्रं तच्च श्राद्धादिरधिकारी परिणीतस्य त्रिविधा
क्रिया तत्र पुत्रादिरधिकारी पूर्ववत् केचित्तु असमाप्तबहूवर्षस्य नैवर्णिकस्य स्त्री
शूद्रयो श्चापरिणीतयोर्द्विविधापि क्रिया अनुग्रहादिना वावश्यकी त्याहुरिति श्रा न
द्धकल्पस्मृतिसारौ गुरुकुलस्थितस्य शिष्यस्य भ्रातृपितृभावे गुरुरधिकारी गुरोरपि
पुत्रपत्नीभ्रातृपितृहीनस्य शिष्यः यजमानस्याप्यभावे ऋत्विग्भिः पृथगधिकारि
णः तत्र याज्ञवल्क्यः न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता न च पाखंडमाश्रितास्ते ना कृत्या
नविकर्मणा गर्भभर्तृदुहश्चैवसुरापश्चैव योषितः उदकशब्दे नात्र प्रकरणोदाहृ
दिकमपि लक्ष्यते साहचर्यात् पाखंडो वेदप्रामाण्यस्वीकर्तारस्तेना अत्र ब्राह्मणसुवर्णादि
रिक्तविषयकचौर्यवृत्तयः ब्राह्मणसुवर्णहारिणः पतितत्वेनैवग्रहणात् आत्मा
घातस्वोपनयनकालेऽकृतोपनयनाविकर्मणाः अलक्षर्दस्वेच्छया वा स्वकर्मत्या
गिनो निंदितकर्मकर्तारश्च सुरापाइति मघपापिकाः एतच्चैवर्णिकस्त्री विष

यं रोते ब्रह्मचारिप्रभृतयोऽन्यस्योदकं न कुर्युः मनुः आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रत
स्य समापनात् । समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति आचार्यं स्वमुपाध्या
यं मातरं पितरं [illegible] गुरुं । निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं न च तेन वियुज्यते आदिष्टी ब्रह्मचा ज्प
री व्रतसमाप्ति ब्रह्मचर्यासमापनं समावर्त्तनं । आचार्यं उनीय सांगवेदाध्यापक प
स्मृ० गुरुस्तु उपनीय संपूर्णवेदाध्यापकः । उपनीय वेदैकदेशाध्यापक उपाध्या
४६ योयत्किंचिदध्यापकः एतेषां मातापित्रोश्च वहनदहनादावन्याभावे ब्रह्म
चारिणो दोषो न भवति वशिष्ठः ब्रह्मचारिणः शवकर्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र
मातापित्रोर्गुरोर्वा । गुरुशब्देनाचार्योपाध्याययोरपि ग्रहणं अथोदकाद्यनर्हाः २
तत्र मनुः वृथासंकरजातीनां प्रव्रज्यासु च तिष्ठतां आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्त चैव
तोदकक्रिया वृथाशब्दः सर्वत्राभिसंबध्यते वृथासंकरजाता अपथाभिधानसं यम
करजाता वृथाप्रव्रज्यासु वेदाविहितप्रव्रज्यासु वृथा आत्मत्यागिनः शास्त्रा ४६

णोः पिंडप्रदो भवति । तदाह मनुः क्रियाभ्युपगमात्वर्थं बीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्ये
ह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च अथ पुत्रिकापुत्रलक्षणं विष्णुः यस्त्वस्य पुत्रः अ
स मे पुत्रो भवेदिति या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका पुत्रविधिना प्रतिपादितापि पितृभ्रा
तृहीना पुत्रिकैव वशिष्ठः अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां अस्यां यो प्प
जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति मनुः अपुत्रोनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकां
स्वधाकरं यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरं श्राद्धादिकरमित्यर्थः तदेवं व्यवस्थया या
पित्रा दत्ता चिंतिता सति या च न दत्ता सापि पुत्रिका तस्याः पुत्रः पुत्रिकापुत्रः औ
रसानुवृत्तो याज्ञवल्क्यः तत्समः पुत्रिकापुत्रः औरसतुल्य इत्यर्थः स च मातामह
स्य पिंडप्रदः तदाह देवलः अकृता वा कृता वापि यं विंदेत्सदृशात्सुतं पौत्री मातामह
स्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनं मातामहस्येति शेषः यदा तु पुत्रिकापुत्रस्य पितृमाता

पितुः।

दे

मृतौ निरपत्यौ तदो भयोरपि स श्राद्धकारी तद्देवलः तत्तु लः पुत्रिकापुत्रो दाया
दः सोथ पितुः तस्यास्तु तीयं तु पितुः अथ पौनर्भवः तत्र विष्णुः चतुर्थः पौनर्भ
पु. वः पातुपत्याय त्यक्ता विधवा स्वेच्छया थवा उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते पुन
र्भूत्वा पुनः पुरुषांतरेणासवर्णो नात्मानं विवाह्य पुत्रमुत्पादयेत स पौनर्भवः याज्ञव
ल्क्यः क्षतायां वाक्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः कात्यायनः क्लीबं विहाय पतितं या पुनर्
लभेत् पतिं तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः अथ कानीनः तत्र विष्णुः कानी
प्र नः पंचमः तथा प्रतीतामु हितायस्य पुत्रं विदेत तत्तुल्यतः पुत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिंडं
हरेद्धनं । तथा या पितृगृहे संस्कृता कामादुत्पादयेत्सुतं स कानीन मातामहस्य भवतीत्या
हतदेव कन्यास्वशायामेव सवर्णेन यः पुत्र उत्पादितः स कानीनकः स मातामहस्यैव श्रा त्याद
द्धकारी यदि तु तस्या परिणीता पिनिरपत्यो भवति तदा तस्य पि श्राद्धकारी सः तथा च बृह
पुराणे अदत्तायां च यो जातः सवर्णेन पितुर्गृहे ॥ स कानीनः सुतस्तस्य यस्मै सा दी राम ८१

यते पुनः यदि तु कानीनस्य मातामहो निरपत्यः कन्यापरिणेता च निरपत्यस्तदा द्व
योरपि स श्राद्धकारीति अथ गूढोत्पन्नः विष्णुः गूढोत्पन्नः षष्ठो यस्य तल्प
जस्तस्यासौ मनुः उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य चित स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्य
स्य तल्पजः तल्पदाराः यस्य तल्पजो यस्य भार्यायां जातस्तत्पुत्रः स भवति वीजिनो
परिचयाभावात् जातीयश्चासौ यदि हीनजातीयसंगमशंका न भवति तत्र कात्यायनः
यपुत्रकः एव स भवतीति रत्नाकरः अथ सहोढः सहोढः सप्तमः पुत्रः मनुः या गर्भिणी संस्क्रि
यते ज्ञाताज्ञातापि वा सती वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते । विवाहकालीन
हो गर्भे यो गर्भिण्येव संस्क्रियते तत्सुतः सहोढः स च परिणेतुरेव भवति अथ दत्तक
चापित्रा विष्णुः दत्तकश्चाष्टमः स च मात्रा वा यस्य दत्तः तस्य स्यादिति शेषः तथा माता पितरौ
द्या दत्तायमद्भिः पुत्रमापदि सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः आपद्यपुत्रमादौ तु पुत्रान् २
संपन्नो सदृशं सवर्णाय माता पितरौ प्रीतिसंयुक्तौ दद्यातां स दत्रिमोऽत्र दत्तकः पुत्रः प्रीति स
युक्ताविति अभिधानात् भयलोभादिना दाननिषेधो बोध्यते विशिष्टः शुश्रूषा शोणित
संभवो माता पितृ निमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः न त्वेकं
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि संतानाय पूर्वेषां न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्यथानुत्तानाद्दत्तं पुत्रं प्रतिगृह्णीयात्। बंधूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्या
दू हृतिभिः हुत्वा दूरे बांधवं सन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात् अथार्थः मातापित्रोः
पुत्रदाने द्वयोरधिकारः पत्न्याः सति स्त्रीयाः पत्यननुमत्या पुत्रदानेऽनधिकारः पत्यनुमत्या
पु० तु पुत्रदानेऽधिकारः पत्यभावेनधिकार एव एकपुत्रस्यादानादौ द्वयोरप्यनधिकारः अ
थ प्रतिग्रहीता प्रथमतः एवं बंधूनाहूय राज्ञे च कथयित्वा स्वगृहमध्ये स्वगृह्योक्त
विधिना अग्निं स्थापयित्वा आघारौ वाज्यभागं महाव्याहृतिः सर्वप्रायश्चि
त्तप्राजापत्यस्विष्टकृद्धोमान् नित्यान् कृत्वा तत्र नैमित्तिकं व्याहृतिहोमं कुर्यात् त
तो होमांतर एव तत्संस्रवप्राशनादि पूर्णाहोमांतं कृत्वा पुत्रं प्रतिगृह्णीयात् अदूरे बांध
वे सन्निकृष्टं स्वजनभूतमित्यर्थः तदभावे सन्निकृष्टमेव शब्दोऽप्यर्थः तेन तदभावेऽ
सन्निकृष्टमपीत्यर्थः अत्र राजनि बंधुषु च निवेदनं दृष्टार्थमेव तस्य धनग्रहणे निश
कत्वार्थं न त्वदृष्टार्थमतोऽनिवेदने तत्ते दानधर्मविश्लेषः एवं च व्याहृतिहोमस्य पुत्रप्र
तिग्रहांगत्वात् व्याहृतिमंत्रपाठे च स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात् स्त्रीशूद्रयोर्दत्तकः पुत्रो न
भवतीत्येवेति मनुः अथ गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्रिमः सुतः स्वगोत्ररिक्थानुगः पिंडो ४८

व्यपैति ददतः स्वधा अस्यार्थः दत्तस्य जनकगोत्रं नावर्तिष्टते न च तद्धने भागो भवति जन
कस्य पिंडदाने श्राद्धे च दत्तकस्यानधिकारः किंतु येन गृहीतस्तस्यैव पिंडश्राद्धादावधिका
रः तद्धनगोत्रे ग्राहकत्वं च भवति। अथ क्रीतः विष्णुः क्रीतश्च नवमः मनुः क्रीणीयाद्यस्त्व
पत्यार्थं मातापित्रोर्यमंतिकात् स क्रीतः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा अस्यार्थः माता
पित्रोः सकाशात् यं क्रीणाति स क्रीतः पुत्रः क्रेतुर्नैपिंडप्रदः सदृशः सवर्णः असदृशोऽसव
र्णः इति पारिजातप्रकाशकारस्तु अत्र यद्यप्यसदृश इति सामान्यतः श्रूयते तथापि ही
नजातीयेनोत्तमजातीयः पुत्रो न क्रेतव्य उत्तमजातीयेन हीनजातीयः पुत्रः क्रेतव्यः स
जातीय एव पुत्रः क्रेतव्यः सदृशासदृशत्वं गुणापेक्षयेति मेधातिथिराह अथ स्वयमु
पगतः विष्णुः स्वयं चोपगतो दशमः सच यस्योपगतस्तस्य पुत्र इति शेषः मनुः मातापि
तृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः अका
ग स्मादत्यापराधान्मातापितृभ्यां त्यक्तो मातापितृविहीनो वा यः स्वयमात्मानं संस्पर्शयेद्
धात तवाहं पुत्रो भवामीत्येवंप्रकारेण स्वयमुपगतः पुत्रो भवति प्रतिगृहीतुरेव पिंड
प्रदः अथापविद्धः विष्णुः अपविद्धश्चैकादशः स मात्रा पित्रा वा परित्यक्तो येन गृहीतस्त
स्य पुत्र इति शेषः मनुः मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयाद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सम्यक्तः॥ मातापितृभ्यांवा तिलव्यतिरेकेण दुर्भिक्षाभरणासामर्थ्यादिना परित्यक्तो येन पुत्रत्वेन गृहीतस्त
पविद्धस्तु स्यसोऽपविद्धः पुत्रो भवति। अथ कृत्रिममनुः सदृशं यं रत्नासामर्थ्यादिना परि
त्यक्तो येन पुत्रत्वेन गृहीतस्तस्य सोऽपविद्धः पुत्रो भवति। अथ कृत्रिममनुः सदृशं
प्रकुर्वीत गुणदोषविचक्षणं। पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स ज्ञेयः कृत्रिमः सुतः। अत्रापि सदृशः
पु० सदृशगुणाः इति मेधातिथिः। गुणदोषविचक्षणं मातापित्रोर्धर्मादिकरणाकरणे गुण
दोषज्ञं पुत्रगुणैः शुश्रूषादिभिर्युक्तं एवंभूतं यं पुत्रं यः करोति स कृत्रिमः पुत्रः। स पुत्रत्वं तं
करस्यापि पिंडप्रदः निजपित्रादीनां च पिंडप्रदत्वं तस्य तिष्ठत्येव तत्र प्रकारः। श्रुतसमये पु
त्रकर्ता स्नातः किंचिदभीष्टं वस्तु दत्वा त्वं मम पुत्रो भवेति वदेत तव पुत्रो भूतोऽस्मीति स
प्रतिवदेत। वस्तुदानमात्रं चार प्राप्तं न त्वावश्यं न त्वा के पुत्रत्वकरणे च तदुभयोरनुम
तिरेव प्रयोजिका तेन वाक्यविशेषस्य न पुरस्कारः। अथ शूद्रापुत्रः। विष्णुः यत्र क्वचनो
२ त्पादितस्तु द्वादशः यत्र क्वचनेति ऊढायामनूढायां वा शूद्रायामित्यर्थः। एवमेव रत्ना
करः तच्च शूद्रापुत्रस्य द्वादशत्वं कल्पांतरमेव वस्तुतोऽस्य त्रयोदशत्वमेव कृत्रिमस्यै
वं वदत्सु वाक्येषु द्वादशत्वेन पाठात। विष्णुस्मृतौ तु कृत्रिमः पुत्रः परिगणितः एवनेति ५२
तत्र शूद्रापुत्रस्य द्वादशत्वं मनुः पं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतं स पा

BLANK

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्तिः तृतीयमवधीकृत्यसवधानिवृत्तिः आद्वादशिनिवृत्तिःऽन्यथा चतुर्थीदर्वाक् पिंडनिवृ
त्तौ सप्तमादर्वाक् अवस्थविच्छित्तौ एकादशादर्वाक् गशौच निवृत्तौ पायवान भवतीत्यर्थः।
मत्स्यपुराणे लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिंडभागिनः। पिंडदः सप्तमस्तेषां सापिंड्यं स
अशु० ग्र प्तपौरुषं एवं प्रकारांतरमेवा। कूर्मपुराणे अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिंड्यं साप्तपौरुषं पूर्नां भर्तृ प्रत्ता
५१ सापिंड्यं प्राह देवः पितामहः अप्रत्तामामविवहितानां पुत्तानां विवाहितानां एवं च रत्नाकर
लिखितैतद्वाक्यपर्यालोचनया यद्वसिष्टवचनमप्रत्तानां स्त्रीणां त्रिपुरुषमिति सापिंड्यं प्रति
पादितं तद्वाग्दानोत्तरविषयं इति प्रतिभाति कन्या नाम पितृ सप्तपुरुषावधि सपिंडत्व व्यवहा
रात्। अत्र च प्रकारस्यार्थः अशौचभागिनां समंमतस्य च प्रसूतस्य च बीजिपर्यंतगणनया स
पु० प्तपुरुषाभ्यंतरत्वे सपिंडता भवति दशमपुरुषाभ्यंतरत्वे समानोदकता भवति सैव सकुल्य राम
तात ततः परमस्मात्पुरुषात् अये जातः इति जन्मनामावेश्यस्मत्कुल जाइत्येवमाकारेणा

गोचराणौ च ज्ञाइत्युच्यंते दशमपुरुषादनंतरं ज्ञायमान जन्मनामत्वे बांधव पदव्यंदेश।
प दितरपशौचविधानं च प्रकरणांतरादेवेति इति रुद्रधरकृतो शुद्धिविवेकः धिकारीनिरूपणाप
िरुद्र ऽप्रथदेहादिद्रव्यशुद्धिरत्र प्रथमं देहशुद्धिः। यमः सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिंद्रि
यनिग्रहः। सर्वभूतदयाशौचं शौचमद्भिश्चापं चमवृहस्पतिः पराप वाद श्रवणापरस्त्रीणाम
दर्शनंरात चौर्यं चपुरा त्वशौजिह्वाशौचं मपैशुन्यं प्राणिनामवधोस्तेयमशुचित्वं पादहस्तयोः
गप्रसंगः परस्त्रीणां शारीरं शौचमिष्यते। अत्ररागजानां परायवाद पर स्त्रीदर्शनसं
श्रोत्राणां निवृत्तिः शौचमित्यर्थः मनुविस्मृसर्वेषामेवशौचानामर्थशौचं परस्मृतं योर्थे
शुचिर्हि सशुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिं मनुः वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रं विट्कर्णविण्नखाः।
श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः कर्णविट्कर्णमलंनस्यास्तु त्ताराव मलं
बौधायनः आद्रदीतमदोयश्च पूर्वेषु द्रव्येषु उत्तरेषु चैव स्वद्भिः केवला भिर्विशुध्यति पुरी
षोत्सर्गे विष्णुपुराणे एका लिंगे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश उभयोः सप्तदातव्या मृदः शु
द्धिमभीप्सिता उभयोर्हस्तयोर्मिलितयोः वामहस्तपृष्टे घटम् तिका देया घटपृष्टत इति
घ थ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हारीतवचनात् यमतिस्रस्तु पादयोर्देयाः शुद्धिकामेन नित्यशः एतच्च प्रतिपादं तथा
इतिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनं हस्तद्वय इति शेषः केवलमूत्रोत्सर्गे दद्याः
शु० एका लिंगे तु सव्ये त्रिरुभयोर्मृद्द्वयं स्मृतं सव्ये हस्ते । उभयोर्हस्तयोरित्यर्थः ब्रह्मपुराणे
पादयोर्द्वे गृह्य लाचसु प्रक्षालितपाणिना । आचम्य तत शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनं पा
५२ दयोर्द्वे प्रतिपादमेकैका मृद्देया बौधायनः मूत्रवद्रेतसः समुत्सर्गे शौचमिति शेषः शंखः
मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वी पूर्यते यया ऽद्य मृत्तिकापरिमाणं कमनगुद विहाय तत्र
तु द्वात्रंह प्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता द्वितीया च तृतीया च तदर्धं परिकीर्तिता
लेपगंधापहा मृद्यस्मिन् स्थाने कृतशौचं वारिणा तत्तु शोधयेत् न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिका
याऽनशोधयेत् । मृत्तिकासंख्यामुक्त्वा मनुः एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचा
रिणां त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणं आयस्तंव अप्रक्षेशौचं यथा प्रा
प्नोति शुष्कं तु तद्विद्यात् पथि पादस्तु विसर्जयं आर्त्तः कुर्याद्यथाबलं पथीति यत्र मा
र्गे विलंबे सति चौरादितो अनिष्टशंका भवति तत्परं । आर्त्तो रोगीयमः मा

मासुरं यासु प्रविश्य ग्रामसंकरं जंघा मांस मृत्तिकास्ति सः यच्चास्तु द्विगुणा स्मृताः अथ प्रक्षालनं
द्विशुद्धिः अंगिराः ऊर्ध्वं नाभेः अपवित्रद्रव्येणाविष्टादिनाकरौ मुक्त्वा पदमात्र पहन्यते तत्र
स्नानमधस्तात्तु क्षालनेनैव शुध्यति इद्रियेच प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कुत्रचित मुखेपि
संस्पर्शगतं तत्र स्नानं विशोधनं विष्णुः । नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु च कायिकैः मलैसुराभिर्मद्यैर्वापि
दूतो मतीयस्तदगं प्रक्षालनस्ना
दूतोमतीयस्तदंगं प्रक्षाल्याचमातद्रितशुद्धेत अन्यत्रोपहतो मृत्तोयस्तदंगं प्रक्षाल्य स्ना
नेन च हस्ताद्युपहत उपोष्य स्नात्वा पंचगव्येन दशांशोपहतश्च । प्रबाहुः कफोणोरधो भागः पं
चगव्येन प्राशितेन शुद्धेदिति शेषः अस्पृश्य गः । मद्यविराम्मूत्र विप्रुडभिः संस्पृष्टं मुख
मेडन्मृत्तिका गोमयैर्लिप्तं पंचगव्येन शुध्यति विष्णुः शातं तमलत्यक्त्वि शातातप र
जकश्चर्मकृत्वैवव्याधजालोपजीविना चैलनिर्णेजकश्चैव नटः शैलूषकस्तथा मुख
मगस्तथा चव नितासर्वगात्र यथा चक्री ध्वजीवध्यघाती ग्रामकुक्कुट शूकराः
भियदंगस्पृष्टं स्यात् शिरोवर्जं द्विजातिषु तोयेन क्षालनं कृत्वा आचांतः शुचितामियात् ।
रजको वस्त्ररंजनकर्त्ता नटो नर्त्तकः शैलूषो नाट्याभिनेता मुखे भगो मुख्ययोनिरिति
प्रसिद्धः चक्री तैलिकः ध्वजी शौण्डिक वध्यघाती चौरादिवधे नियुक्तः अत्राशिरस्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ
५३

द न नामेक ध्वीन द्यते पैठीनसि उच्छिष्टे रेतो विनमूत्रं संस्पृश्यो नरः न्या चम्य प्रयतो भव
वतित्रिपृष्टा त्यचतद्देशं प्रक्षाल्य प्रक्षाल्याचम्य प्रयतो भवतीत्यन्वयः उच्छिष्टं मानव
स्पृष्ट्वा भोज्यं वापितथो विचंतथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति भोज्यं तथावि
धमुच्छिष्टमेवमन्नाभियहस्तः शौचनिर्मुक्ते दितं प्राश्य विनश्य तिप्रक्षाल्याशु चिलि
पृंचसंस्पृश्याचम्य शुध्यति स्पृशाचवर्जनीर्दृतमप्सिंसव्यमलाघ शुचिलिप्तांगप्र
क्षाल्याचम्य शुध्यतीति वाक्यार्थः बौधायनः नीवीं विस्रस्य परिधायापउपस्पृशेत उपस्प
शेदाचमेदित्यर्थः विष्णुः पंचनखास्थि स्पृष्ट्वाचामेत चांडालम्लेच्छ भाषणे च पंचन
खास्थि भक्ष्येत्तरपंचनखास्थि आपस्तंबः रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याऽप उपस्पृशेत ।
शक्ति वीर्यमुद्यम्य प्रयतः स्यातरिक्तपाणिः स्वन्यहस्तो वयस पक्षिणो उद्यम्य
पाणिमाचामेदित्यर्थः हारीतः देवतामभिगत्वा कामा आचामेत तथानोत्तरिद्रनु
पस्पृश्य जलपारगमने पूर्वमाचमितव्यमित्यर्थः यमः उत्तीर्योदकमाचम्यावती
र्यो पस्पृशेत एवं स्याच्छसयुसायुक्तो वरुणाश्व वसाजितः मन्त्र गिरोनदस्पतय
सुम्वान्त्वाथ भुक्त्वा च निष्ठीव्योत्कान तंवचः पीत्वापो धेमस्मार्णश्च आचामे
तप्रयतो पिसन दत्वा छिकां कत्वेत्यर्थः अत्र शयनादिक त्वादिराचमनकर्तव्यं

दाध्ययनपूर्वकाले च द्विराचमनसंभावादशुच्युपहतस्य च संदेहेषु च सर्वेषु शिरसो
मुक्तातथैव च विनाय ज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत उपनायसासंस्पर्शे दर्शने
चात्याजन्मनां निष्ठीवनेषु स्वेनश्लेष्मत्यागः निष्ठीवनादौ कृते आचमनं संदेहे
षु चाचमनानीति संशयेषु च ॥ आचमनं कर्तव्यं शिखां मुक्त्वा विनायज्ञोपवीतेन
त्वताभ्यां शिखाम्मोचनयज्ञोपवीतत्यागश्चाचमननिमित्तमुक्ततेनैतत्करणान
तरं पुनर्बध्वा शिखां धृत्वा च यज्ञोपवीतमाचमनीयमित्यर्थः संवर्तश्च आरंरज्जकवे
णुधीवरं नटमेव च एतान स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत प्रयतो पिसन अप्रचमना
नकत्वमार्कंडेयपुराणे मार्कंडेयपुराणे कुर्यादाचमनस्य शागोपृष्टस्यार्कदर्शन
कुर्वीतालंभनं वापि द्विजाश्ववरणस्य च यथाविभवतोस्येतत एवं भावेनतत
परं न विद्यमाने पूर्वस्मिन् उत्तरप्राप्तिरिष्यते । वृद्धशातातपः वातकर्मणि निष्ठीवाद
तक्षुप्तेत था न तेक्ते पतितसंभाषे द्विजाश्ववरास्पृशेत अग्निरापश्च वेदाश्च चंद्रादि
त्यानिलात था एते सर्वे द्विविप्राणां श्रोत्रे तिष्ठंति दक्षिणे बौधायनः प्रोक्षितां भूमि
गोमयं वा उपस्पृशेत अथाचमनापवादः देवलः भोजने दंतलग्नानि निर्हृत्याचमनं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

घरेत् दंतलग्नमपि हार्यं लेपमन्येत दंतवत् न तत्र बहुशः कुर्याद् यत्नमुद्धरणे पु
नः तत्रात्यं तमेशौचं स्यात् तद्रागे वा दुःखी कृते आपस्तंबः न श्मश्रुभिः छिद्रो भव
वत्यंतरास्ये सद्भिर्यावन्न हस्तेनोपस्पृशति विशिष्टः दंतवद्दंतलग्नेषु यच्चाप्यंत
पु० र्मुखे भवेत् । आचांतस्यावशिष्टं स्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः यच्चापीति । आचम
नानंतरमपि प्रमादस्थितावशिष्टं यदन्नकणादि उपलभ्यते मुखाभ्यंतरे तन्निगिरन्नेव शु
चिर्भवति मनुः स्पृशंति विंदवः पादौ य आचामयतः परान् भूमिगास्ते समाः ज्ञेया
न तैरप्रयतो भवेत् यमः । प्रयांत्याचमयतां यस्तु शरीरे विप्रुषो नरं उच्छिष्टदोषो ना
स्ति भूमिगा स्युस्तु ताः स्मृता मनुः नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषांगं न यंति याः मुख्या
मुखभवा विप्रुषोऽगं न यंति यांति ता उच्छिष्टं न कुर्वंत इत्यर्थः अंगं तासु चाच्छिरोम
क्षेत्रकरणात्तमास्वाचमनं तथा पैठीनसिः शिरोमध्ये नेष्याचामेत् अग्रंगि
रसामधुपर्के तु सोमे च अप्सु प्राकृतीषु च नोच्छिष्टस्तु भवेद् प्राय थानेव चनं
तथा अग्रक्षु अपोशाने तावत् भवक ल्पतरु प्राणाहुत्या सुपं च ग्रास शातातपः दंत

लग्नेपलेप लेमत्यपस्नेहे तथैव च तांबूले च तावद् उच्च नोच्छिष्टो भवत्यसौ
पत्रे तिक्त कषाये जातीफलादौ समाचारादित्याह । प्रामाणिकाभक्ष्ये कदुक षाद
य मन्तु उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथं चनः अनिधायैव तद्द्रव्यमाचांतः शु
चितामियात् द्रव्यस्य दुग्धादिरस्तत्वाचातः शुचितां प्राप्नुयादिति रत्नाकरः द्रव्यमन्नान्नपा
नव्यतिरिक्तामत्याचाराद्दशवेदस्पति प्रचरन्नान्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् भू
मौ निधाय तद्द्रव्यमाचम्य प्रचरेत्पुनः प्रचरन्परिवेषणं कुर्वाणः अन्नपानेषु स्ने दपक
दिक्षितिरत्नाकरः भूमिनिदितस्य तु द्रव्यस्याभ्युक्षणं तथा अरण्येनुदके रात्रौ चौरव्याघ्रा
कुलेपथि कृत्वा मूत्रपुरीषं च द्रव्यहस्तो न दुष्यति शौचं कुर्यात्तु यथा पादौ प्रक्षाल
यन्त्तः उपस्पृश्य तदभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् आपस्तंबः कृत्वा मूत्रपुरीषं च द्रव्यह
स्तः कथनभूमावन्नप्रतिष्ठाप्य कृत्वा स्नानं यथाविधिः तत्संयोगात्तपक्कान्नमुपस्पृ
शततः शुचिः अपथस्ना शुद्धिः । तत्र मनुः क्षिवानिष्ठित्वमुदं क्वाचरस्त्यति कांपतितं तथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शवंतत्तस्य छि न चैवस्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति। आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने सौ
रान्मंत्रान् यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति द्वि
वाकीर्तिं श्वा डाल उदक्या रजस्वला सूतिका शवस्तत्स्पृष्टानि स्नानसमया। तत्स्पृष्टिनमिति
वाकीर्त्यादी नामसर्वेषां तच्छब्देन परामर्शः तेन चंडाला त्यादिस्पर्शिनं चेत्पुत्रःएतच्चाकृतस्य
स्मृ० शीविषयं कामकृते तु वक्ष्यति पतितसूतिकामात्यशवस्पृष्टानुकामतः स्नात्वा सचैलं स्पृ
५५ ष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति सचैलमिति पद्धस्वमंगा लानस्पर्शकाले भवति तेन सह
वस्नात्व्यं इत्यर्थः स्नानं चेदं जलाशाया वगाहनासंभवे हेमाद्रिकेनापि कर्तव्यदाहृश
स्वःनित्यमिति कंचिवक्रियांगमलकर्षणातीथामावपि कर्तव्यं उष्णोदकपरोदकैः अ
शुचिदर्शनेतु पावमानीः सौसन्मंत्राश्च आचम्य प्रयतो जपेत अशुचिश्वाडालादि
रेवेति रत्नाकरः पावमान्य ऋग विशेषाः बहुत्वं च बिल्वयर्थं वसित्वं अस्थिस्पर्शे च रथ
स्नानम काहृते काम कृते तु ब्रह्मपुराणे मानुषास्थि तसंस्पृश्य स्निग्धं निस्ने हमेव वा
पात्मांसस्पृशेत् सूर्यं पश्याद्विष्णुमनुस्मरेत् निःस्नेहास्थिसंस्पर्शेच्य कामकृते इत्या
स्मृ.को

त्वसर्वछि आस्थिस्पर्शे अन्यत्र तु कामकृते नसिष्टः मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमशौ
चं अस्निग्धेत्वहोरात्रमिति अत्र सर्वैकवाक्यतयायमर्थः मदपपंचनखास्थिस्पर्शाभाव
वःअमदपपंचनखास्निहास्थिस्पर्शे आचमनंसस्नेहवाससारणास्थिस्पर्शे ऽकामकृते स्नानमा
त्रं कामकृते स्निग्धास्निग्धवाससारणास्थिस्पर्शे स्नानं गोस्पर्शनं सूर्यदर्शनं विष्णुस्मरणं निस्ने
हवाससारणास्थिस्पर्शे अकामकृते आचमनमात्रं वाससारणोतरमानुषसंबधि स्निग्धास्थिस्प
र्शे कामकृते त्रिरात्रमशौच। अस्निग्धवाससारणोतरास्थिस्पर्शे कामकृते ऽहोरात्रमशौच। म
नुः वांतो विरिक्तः स्नात्वा च घृतप्राशनमाचरेत् आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृत
वांतः कृतवमनः विरिक्तः कृतविरेकः प्रकृताधिक विरेकवान् रात्रभूत्वा स्नात्वा घृतंप्रा
श्य विशुध्यतीत्यर्थः। मिलतं चैवदयं निमित्तं मैथुने दुःस्वप्ने वमनविरेकयोरिति विष्णुवना
दिति रत्नाकरः आचामेदित्यादि अन्नं भुक्त्वावांत आचात आचामेदेव नस्नायात् तेन
दिनांतरे वमनविरेकयोः स्नाननिमित्तत्वमित्यर्थः स्नानं मैथुनः इत्यपि अस्मृतु कालमैथु

नविषयं तथा च शातातपः ऋतौ तु गर्भशंकित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतं । अनृतौ तु
शु० सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवत् मूत्रपुरीषवदिति लेपाल्पत्वभूयस्त्वविषयतया व्यव
५६ ।स्थितं यमः अजीर्णे ऽभ्युदिते वा ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं
६ विधीयते अजीर्णे सति अभ्युदिते सूर्योदयानंतरं वा ते वांते समुदितमेतानि भिन्नं तेन पर्यु
षितवांतो स्नानमित्यर्थः श्मश्रुकर्मणि श्मश्रुच्छेदे मैथुने ऋतौ तु कालत्रयवस्नानं तत्स्नानं
प्रातःकाले कर्तव्यमिति तत्रदाइति श्रीदत्तोपाध्यायाः दुर्जनश्चांडालादिः दिव० लेः श्वपाकप
(ततव्यंगउन्मत्तपावदारकं सूतिकां सूपिका नारी रजसा च परिप्लुता श्वकुक्कुटवाराहा ग्रा
म्यान् संस्पृश्य मानवः सचैलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति अशुद्धान्स्वयमप्ये
तानशुद्धः स्पृश्य दिसंस्पृशति विशुध्यत्युपवासेन तत्कृच्छ्रेणाथवा पुनः सूतिकाप्रसवका
रपित्री ।कृच्छ्रेणाथवा पुनरिति वारंवारं कामकृतस्पर्शविषयं तथा उपस्पर्शनाशुचिस्पृष्टं राम
ते तियपि मानवः हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति अत्र चांडालादिस्पृष्टस्प
र्शः अज्ञानकृते हस्तपादादिप्रक्षालनमाचमनं च ज्ञेयं कामकृते चांडालादिस्पृष्टस्पृष्ट

स्पर्शे स्नानमनंतरं तथा मानुषास्थि वसा विष्ठा मार्त्तवं मूत्ररेतसी मज्जा वा शोणितं स्पृ...
परस्पृश्य दिसंस्पृशेत् स्नात्वापमृज्य लेपादीन् आचम्य स शुचिर्भवेत् तान्येव स्वानि संस्पृश्य
पूतः स्यात् परिमार्जनात् लेपादीनपमृज्य स्नात्वाचेति क्रमः अत्र वसादीनामल्पमात्रवि
नामेवापादानसन्निधिवसादिस्पर्शस्नात्रनाभेरुपरि स्नानदत्तुः ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा य
दंगमुपहन्यते तत्र स्नानमधस्तात्तु क्षालनेनैव शुध्यति इति अंगिरोवचनात् अधः
स्पर्शे तु क्षालनमाचमनमुभयत्र बौधायनः चांडालेन सह ध्वगमने सचैलस्नानं इदं च
कामकृतविषयं चांडालास्पृष्टमुख्यतया तत्सहगमनविषयमित्यर्थः इति रत्नाकरः पाराश
राशरः चैत्यवृक्षः चितिर्यूपः चांडालः सोमविक्रयी एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचैलो जलमा
शितबौधायनयः शुनोपहतः सचैलो जलमवगाहेत प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्
शपुनः प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति शुनोपहतः शुना स्पृष्टः अत्र नाभेरूर्ध्वस्प
शेस्नानं नाभेरधः स्पर्शे प्रक्षाल्याचमनं चेति व्यवस्थितो विकल्प इति रत्नाकरः हरी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तश्च यच मुष्टिकप्रेतहारकशवादिसंस्पर्शपदेवीराप इत्येताभिरभ्युक्षेत् स्नातः पूतो
भवति अयच अखादकरं कीरति प्रसिद्धः मुष्टिकः शवर इति लोकः देवीराप इत्ये
ताः देवीरापो अपदित्याद्यास्तिस्रऋचः अयं च प्रयोगो वारंवारस्पर्शे अन्यथा स्ना-
नमात्रं तथा अपजीर्णवातश्मश्रुकर्माद्यानि पश्चाद्दिवा मैथुनगमने च अप्रयोगनिव्य
स्मृ० तिरत्र मंगपशुगवादिः दिवा दिने एतेषु मैथुनगमने अजीर्ण वातश्मश्रुकर्मसु लोअ
५७ स्नानमित्यर्थः पराशरश्च काकोरवतीटस्य नखैर्विदलितस्य च अद्भिः प्रक्षालनं शौचम
गिनना चापचूडने अवलीटस्य जिह्वास्पर्शे उपचूडनं शिरोभिः लांगे वह्निज्वालया
स्पर्शने च वनः श्वान श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं यूपं चितिं चितकाष्ठं
मघं मेघं भोडस्त्रस्ने ह्रमनुष्यास्थि शवस्पर्शं रजस्वलां महापातकिनं शवस्पृष्टा सचे
लमेभोवगाह्य उत्तीर्य अग्निमुपस्पृशेत् गायत्र्यष्टशतं जपेत् घृतं माश्य पुनः स्नात्वा त्रि
राचामेत् अत्रा अग्निस्पर्शादिकं सकृत्स्पर्शे अन्यथा स्नानमात्रं आपस्तंबः राकाश
खोस्वमारुत्य चंडालादिर्पदो भवेत् अन्नं पानं ब्राह्मणास्तत्र स्नानेन शुचिताभिरा

तः कालिकापुराणे स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः निर्माल्यमत्राय। नीतमेव
मित्याचारादर्शः व्यासः भासवानरमार्जार खरोष्ट्राणां शुनां तथा। शूकराणाममेध्यं च स्पृष्ट्वा
स्नायात्सचेलकं। भासो गोष्ठकुक्कुट इति प्रसिद्धः। गृध्रावा अत्रो अजागस्पर्शे स्नानेनाभेरघाग
स्पर्शे मत्तायाभ्यां प्रक्षालनमाचमनं च वाक्यतरकवाक्यतया याज्ञवल्क्यः चांडालपुक्कशम्ले
च्छभिल्लपारसिकादिकानमहापातकिनश्चैव स्पृष्ट्वा स्नायात्सचेलकं पुक्कशश्रीगल जाति
भेदः म्लेच्छाः पुलिंदाः भिल्लास्त द्रदापारसवाः यवना आदिपदेन जातिभेदाः विज्ञेया मार्कंडेय
पुराणे अभोज्यसूतिकाषंढमार्जाराखुश्वकुक्कुटान् पतितापविद्धचांडालमृतहारांश्च ध
र्मवित् संस्पृश्य शुद्ध्यति स्नानात् उदक्याग्राममूकरौ अपुत्रमार्जारस्पर्शे यत् स्नानं तद
दिमार्जारपुरटाषिखस्पर्शपतेत् दाज्ञेयं यदि मार्जारखपुरुषस्पृशति मार्जादिवातदा
रुधादेर्शौचाभावः तद्विषयं एव मार्जारश्च सदा शुचिरिति विष्णुवचनमिति व्यवस्थ
त्याचारादर्शः पठीनसिः अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचेलस्नानं उदकं वा विरेकेणा मू
त्रपुरीषोत्सर्गानंतरं शाचाविलेव शौचं कृत्वा स्नानमित्यर्थः ब्रह्मपुराणे उच्छिष्टेना
थ विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु वा दशः उभौ स्नानं प्रकुर्वीत ततः स्पृष्ट्वा विशुद्ध्यतः लघुहा
रीतश्च विष्टकाकविष्ट्वा कम गृध्रनरस्य च अधो विच्छिष्टश्वास संस्पर्शे सचेलाज
लपामाविशात् उच्छिष्टस्तु संस्पृष्टः प्रायश्चित्तं समाचरेत् उर्ध्वोच्छिष्ट जनीभ
का पंचगव्येन शुद्ध्यति अधोच्छिष्टमूत्रपुरीषोत्सर्गे गण्डुषः उर्ध्वोच्छिष्टमो-

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नोच्छिष्टः जलमाविशेत सचैलंस्नायादित्यर्थः सर्वत्रचप्रत्रप्रकरणे जलमावि
वाक्यनिवारणस्नानापलक्षकानिङत्याचारदर्शीः शांखः तथाकर्दमलीयेन भीवना
घेनवायुनन्नामेरुर्धनरः स्पृष्टः सघः स्नानेनशुध्यति । अत्रचप्रकरणेषु नैमि
त्तिकस्नानेषु मन्त्रतर्पणे नस्तः तथा चास्तवः अस्पृश्यस्पर्शने वांते अश्रुपाते क्षु
श्रु० रेभगे स्नानेन नैमित्तिकं प्रोक्तं देवपैत्र्यविवर्जितं जलाशयमज्जनासंभवे उष्णो
५८ दकेनाप्येतत्स्नानं कर्तव्यम् तथा च शंखः नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियांगं मलकर्षणं
तीर्थाभावेपि कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः क्रियांगं देवपूजादि क्रियांगं मलकर्षणं म
भ्यंगपूर्वकं यदातुरोगादिच शक्त्युष्णोदकस्नानशक्तिरपि न भवति तदाशुद्धिप्रकार
माह यमः आतुरस्नानसंप्राप्ते दशकृत्वस्त्वनातुरः स्नात्वास्पृशेत्प्रततः शुद्ध्येत्स आ
आतुरः इति स्नानशुद्धिप्रकरणं अथ तैजसादिद्रव्यशुद्धिः ब्रह्मपुराणे सुवर्णेयो
शंखाश्मशुक्तिरत्नमयानि च कांस्यायस्ताम्ररैत्यानि त्रपुसीसमयानि च निर्लेपानि शु
ध्यन्ति केवलेनोदकेन च शूद्रोच्छिष्टानि शोध्यानि त्रिधा क्षाराम्लवारिभिः स्मृतिका ५८
शवपिष्टमूत्रपुरीषलोहितानि च प्रक्षेपतव्यानि तान्यग्नौ यावत्स ह्यपि रत्नमया

भयानिस्पृष्टिकादिघटितानि रेत्यादि तिपितलघटितानि त्रपुमयं रागघटितं भवेदेवोच्छिष्टस्थ
निरुदोच्छिष्टस्य धारीनीत्ययमर्थो ज्ञेयः शूद्रेणभक्तभाजनेत्युपयोगे शंखवाक्यान शुद्धि
र्लिख्यते स्मृतिकारैः स्वल्पोपहतत्वभाजनस्य भोजनद्वारवर्तत् शंखवाक्यस्य स्फुटीकरि
ष्यतिप्रक्षेप्रव्याना तिप्रक्षालननानंतरं यद्भाजनं यावत् समयपर्यंतं प्रतिसंहृतं तावत्
तं अग्निसंयोजयेत्सम्यक् ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च शौचं यथार्ह
कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः यथार्हमत्रापकर्षणा सामर्थ्यानुसारेण क्षारो भस्मन्वा
म्लोदकं जंबीरादिरसः योग्यतानुसारेण अम्लोदकतानस्वरसम्बध्यते इतरेषु क्षारोद
केन जलेन तद्भयत्र समुच्चयः शंखः अम्लोदकेन ताम्रस्य सीसस्य त्रपुणस्तथा क्षारशुद्धि
कांस्यस्य लोहस्य च विनिर्दिशेत् राजतं दृष्टिपिस्नेहात् हेलिपयुक्तं विषयं पैठीनसिः त्रपुसी
सकाकानां गोमयतुषैः तथा उच्छिष्टैलसंस्पर्शे क्षारोदकाभ्यामम्लस्य च अज्वे
ष्यस्तंस्पृष्टेपादिवी धयनः तैजसानां तथा त्राणां मुच्छिष्टोपहतानां त्रिःसप्तकृत्वाः प
रिमार्जनं परिमार्जने द्रव्याणि भस्मगोमयभस्मानि मूत्रपुरीषलोहितरेतः प्रभृत्युपहतं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नापुनःकरांगोमूत्रवासप्राचनंपरिस्रावणं महानद्यांजारवमस्मयानांच पालाशबिल्व
वैदलानां गोवालेपरिमार्जनं नलवेणुकुशसयूरानांगोमयोदकेन प्रक्षालनं त्रिसप्त
ह्लत्वा परिमार्जनमिका विशतिवेरानित्यथः त्र ऽदनानाविशुदत्मादि निर्मितानामि
त्यर्थः शतातपः गवाघ्रातेषुकांस्येषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः दशाभिर्भस्मभिःशुद्धिः
श्वकाकोपहतेषुच ॥ अंगिराः राडुषपादशौचपः कुर्यात् कांस्यभाजनेभू मौनि
क्षिप्यषण्मासान् पुनराकरमाविशीत यद्गत्पाबिल्वात् विभक्तिव्यत्ययेनसप्तम्यर्थे
प्रथमा ॥ आकारमाविशेत् ॥ अग्नौ दहेत् । शंखः स्मृतिकाच्छिष्टभांडस्यसुरामद्य
तस्यच ॥ त्रिसप्तमार्जनैः शुद्धिः नतु काय्यस्यभाजनेभांडस्यमार्जनस्यसौवर्णादेः सु
रागोडीपैष्टीमाध्वीस्त्रिधातस्मृतिरिक्तंपनसांमद्यमद्यंताम्राचापदतस्यचिःसप्त
मार्जनेकविंशतिमार्जनेषुद्धिःकांस्यस्थलतुनैयशुद्धिः किंतुसद्वद्रुपघातेग्न
ग्नौप्रतापनंरागभिरसंघदुपघातेपुनर्घटनेनशुद्धिः शंखः ब्रह्मक्षत्रविशांचैव राम

सकृतसंमार्जनात्शुचिः चतुर्थेनतुयद्वृत्तं चतुर्भिस्थामार्जितां अग्नौ निक्षिप्यय
दुपातहस्तोप्रक्षाल्यपत्मतः गोसंगंरांतुसस्य वृत्तत्पात्रशुचिताभियात् ब्रह्म
क्षत्रविशांयस्मिन्भाजनेभोजनंकृतं ॥ तत्तत्सकृत मार्जनात् शुचीत्यर्थः चतुर्थेनशू
द्रेणातुब्राह्मणादीनायद्वृत्तं तच्चतुर्वारमार्जनादि भिशुध्यतीत्यर्थः तदियंसर्वैकवाक्य
तयात् जसद्रव्यशुद्धौव्यवस्थासुवर्णारूप्यशंखशश्मशुक्तिरक्तकांस्यपित्तलालोहरंग
सीसकमयानिभाजनानिकेवलेनशुद्ध्यंतिउच्छिष्टान्नादिलेपयुक्तानिक्षारोदकाम्ली
दकाभ्यांयथायोग्यंशुध्यंतिशूद्रोच्छिष्टेन चिरकालोपघातेवा स्वयंक्षारोदकक्ष
लनानंतरंवदेयावत्सहनंस्यात् शुध्यंतिएकवारस्वकशूद्रोच्छिष्टस्पर्शितानि
गवाघ्रातानिचकांस्यानिदशवारक्षारोदकमार्जनात् शुध्यंति । अनेकवारश्वकाक
शूद्रोच्छिष्टस्पर्शितानिएकविंशतवारक्षारोदकमार्जनात् शुध्यंतित्रैवर्णिकस्ययस्मिन्
भाजनेशूद्रोभुंक्तेतचतुर्भिःवारैर्मार्जनानंतरंतमग्नौप्रक्षिप्यप्रक्षालितेहस्ताभ्यां
गृह्णीतशुध्यतिस्मृतिकोच्छिष्टमद्यसुराभिःसकृदुपहतंकांस्यभाजनमग्नौप्रताप

नान शुद्ध्यति। अप्रसकृदुपहतं पुनर्घट्टने न शुद्ध्यति गंडूषपादशौचेषु स्मिन् कांस्य
भाजनं तत् मरामासनिखननानंतरं वह्नौ प्रतापनात् शुध्यति मूत्रपुरीषरेतःप्रे
मतिभिः शारीरैर्मलैरल्पकालमुपहतानि तैजसपात्राणि सप्तरात्रं गोमूत्रे महानद्यांवा
शु० स्थापनान् शुध्यंति अनेकवारमुपहतानि शवसूतिकारजस्वलोपहतानि चिरकार
स्थापनान् शुध्यंति चिरकालव्याप्य वा
त्रयक्षारोक प्रक्षालनानंतरं यावत्सहनमग्नौ प्रतापनात् शुध्यंति देवलः लोहानां दहनाच्छुद्धिः भस्मना गोम
त्रमूत्रादि मिरुपहतानि पुनर्घट्टनं शुध्यंति दिवलः लोहानां दहनाच्छुद्धिः भस्मना गोमय
येनवादहनात् खननाद्यपि शैलानाममसापिवाकाष्ठानां तक्षणात् शुद्धिर्मद्गोमय
६० जलैरपि मृण्मयानां तु पात्राणां दहनाच्छुद्धिरिष्यते अत्र दहनादित्युपतापघात विष
यं अन्यथा भस्मना गोमयेन वा शैलशिलाभाजनं तत्रापि अत्यंतोपघाते दहनेन खन
नवा अन्यथा जलेन काष्ठभाजनानामपि सेलेपोघाते तक्षणादन्यत्र जलेनैवेति व्यवस्था
मृण्मयानामत्यंतानुपहतानां पुनः पाकः अत्यंतोपहतानां मृण्मयानां दारवाणां च त्या
गः तथा च विष्णुः दारवं मृण्मयं च जह्यात् तच्चात्यंतोपहतमिति पूर्वमुक्तं कश्यपः सि ६०

कतामिदं तच्छृगशंखशुक्तीनां सिकताभिर्जलयुक्तवालकाभिरत्यंतोपघाते
विषपचेदं अन्यथा केवलजलेन शुद्धिरित्यनुवृत्तौ हारीतः अद्रिकांचनराज
तानां तद्वर्णानां तस्ते हवेव शांघहृता नामैवगो धूमकलापमाष गोमय
चूर्णमार्जनं गोरोचनादिभिः प्रक्षालनं अम्ललवणाभ्यां ताम्रराणां भस्मना कांस्या
नां शशाघ्रवृषौ काशायसानां सिकतावघातक यशः शैलानां शैलावघर्षं जामा
नैः मणिमयानां निर्लेपनैः दारुमयानां पुनः पाकेन पृणरामयाणां गोमूत्र
गोमयविल्वैरणुदलानां गोवालैः रज्वासौ हकपावैदलपात्राणां भाजनकमंडलु नाय
तिपात्राणां च क्षारोदकाभ्यां कार्पासशणमयानां पुत्रजीवारिष्टकैः क्षौमदुकूलानां
पुत्रजीवोदरवद्धि श्रीराणां श्रीराणां श्रीफलश्वेतसर्षपैः कौशेयानां उदश्विद्दत्ती कमू
दासर्षपेरुणीनां नास्ति हसतुक्कालमासेद्व्रते नेगुरूणां अयमर्थः तद्गुणवर्णयोगात्
तद्गुणायोवर्णः तेनयोगः अनुपहतत्वंत जकाचनादीनाम द्भिः केवलाभिः शुद्धिः
सुखत्तोमन्यत पुत्रजीवः पितर जजि अप्रा अरिष्टः अरिष्ट इति प्रसिद्धिः उदश्वितत्त

न्तो कुल्माषो वाऽऽइति प्रसिद्धस्तिरलाकारः अन्नवत्पुत्रजीवादि भिक्षुर्णितः शोधनं
योग्यत्वात् क्षौमादयः यद्वस्त्रभेदाः एरूणामिति ऊर्णामयानामेव महतां वल्कलानामि
त्यर्थः राधा च शुद्धिरेषां वस्त्राणां मलवत्त्वे सति अन्यथा केवलजलेन शुद्धिः तथा च देव
शु लः तांतवं मलिनं पूर्वं मद्भिः क्षारैश्च शोधयेत् अशुभि शोधयित्वा वायुनाकासमार्दरे
६१ त् ऊर्णापट्टांशुकक्षौमदुकूलानां विकं च मेराणां भ अल्पाशौ च भवेच्छुद्धिः शौषराणां त्वरणा
दिभिः तान्येवामेध्यालिप्तानि निर्ज्यादि गोरसर्षपैः धान्यकल्कैः पणिकल्कैः रसैश्च प ल्कव
त्कलैतलिकामुपधानानि पुष्परक्तांबराणि च। शोषयित्वातपे किंचित् करैरुन्मार्जये
न्मुहुः पश्चात्तु वारिणा प्रोक्ष्य शुद्धं चोत्पन्नमुद्धरेत्। तान्यप्यतिमलिस्यानि यथावत्परि
शोधयेत् शातातपः कुसुंभकुमारक्ताल भाला क्षारसेन च प्रक्षालनेन शुध्यंति चां
डालस्पर्शनेत थाप्रमिथ शाचं सहस्रा भाराणां नाघन्यके दुर्यासिभिः रेतःस्पृष्टं शव
स्पृष्टं विकनैवहृष्यति अथनासनयना निसैमद्धनियानि चावस्त्राणि तानि सर्वाणि
संहतानि प्रचक्षते सहस्रं मारणामिति ऊर्णा द्विरोमन्तिर्मितानामित्यर्थः रोमवद्धा ६१

निकं वल्कादीनि संहतानि शयनादीनि चनानि बाधादिभिः शुध्यंतीत्यर्थः ऊना
कौशायानां गोरसर्षपकल्केन मद्भिः श्वाने यावषपुराणे प्रत्यक्षालयेद्वस्त्रं दैवा
पित्र्ये च कर्मणि सर्ववराम च शुद्धौ स्तुदयितममदेवु भिः मनु भिक्षुर्धातीतराष:
विष्णुः अत्यन्तोपहतं तस्य यत्प्रक्षालितं सन्न विरज्यते तच्छिंद्यात् अद्वस्यति:व
स्त्रवेदत्त्वचर्मादेः शुद्धिः प्रक्षालनेस्यतं अतिदुष्टस्य नन्मात्रत्यजेत छित्वातु शार्ध
तयमः कृष्णाजिनानां वालेश्च वालानाम द्विरमसा गोमूत्रेणाथ दंतानां क्षौमानां
गोरसर्षपैः वालानां चामराणां इत्यर्थः शंखः सिद्धार्थकानां कल्केन दंतशृंगम
पक्षे च गोनालिकेर फलपात्राणाम् अस्थास्या च्छ गवत्तथा फलपात्राणां नालकेरादि
प्रभवानां अप्रस्थाशंखादीनां तेषां चेयं शुद्धिः रत्नापघाते तृतीयघाते ऽवलेखनं
वायुपुराणे तथा निर्यास्यानां गुडानां च लवणानां तथैव च कुसुंभकुसुमाच
नाच ऊर्णाकपासयोस्तथा प्रोक्षणं तत्कथिता शुद्धिरित्याह भगवान्यमः मनुः मा.
जे नैयज्ञपात्राणां पाणिनायज्ञकर्मणि चमसानां ग्रहानां च शुद्धिः प्रक्षालनं च
रूणां स्रुक्स्रुवानां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा स्फ्यशूर्पशकटानां च मुशलोलूखल

स्यच। अद्भिः सुप्रोक्षणाशी चैवदन्तांधान्यवाससांप्रक्षालनेनखलानामद्रि
वतिधीयतेचलवचर्मणांस्तु द्विवैदित्वानीतथैवचशाकमूलफलानांच
धान्यवच्छुद्धिरिष्यते। प्रोक्षणाततृणकाष्ठनापलानांचविशुध्यतिमा
र्जनोयाजनेवेश्मपुनःपाकेनमृण्मयंपाउयाजनंलेपनंवापुराणो
श्रु० मणिवज्रप्रवलानांमुक्ताशंखोपलस्यचसिद्धार्थकानांकल्केनततलका
नांकल्केनतितलवल्केनवापुनःसिद्धार्थकाःसर्षपाधान्योधायनःआसनं
शयनयानंनावःपथाःतृणानिचमरुत्तारणाशुध्यतिपक्वेष्टकचितानिचआ
तमशय्यासनवस्त्रजायायत्पकमंडलुशुचीन्यात्मनएतानिपरेषामशुचीनिच
हारीतःपयसाद्दंतानांक्षीतानामवहननात्पवनैःव्रीहियवगोधूमानांघर्ष
णाद्दलनयेघर्षणःशामीधान्यानांकंडनविमर्शनप्रक्षालनैःफलीकृतानांघर्ष
णप्रक्षालनयर्थगिनिवारणःशाकमूलफलानांमूस्थग्रहणोप्रक्षालनेरिक्तकांडा
नांशामीधान्यवत्। यज्ञद्वविषांस्रपणमेवस्नहानांपुनःपाककृतलवणानां ६२।

पुष्पफलादिभिःस्पृष्टानांमृस्थानातणकाष्ठनापादितपदर्शनाच्छाचदलानांद
तनिर्मितानांक्षीतानांक्रयोयास्तानांव्रीहियवादीनांशामीधान्यानांमुक्तादी
नांशिविप्रभवानांफलीकृतानांतदलानांअवहननंकंडनम्। उत्पवनप्रस्फोटन
रूपेणनिस्तुषीकरणंपर्यग्निकरणंतदुपरिअग्निभ्रामणमित्यर्थः। शुद्धिरित्य
नुवृत्तौविष्णुःगुडादीनामिक्षुविकाराणांप्रभूतानांवाग्निदानेनसर्वत्र
नुवृत्तौविष्णुःगुडादीनामिक्षुविकाराणांप्रभूतानांवाग्निदानेनसर्वलव
णानांच। तथाद्रव्यवत्कृतशौचानांदेवतार्चानांभूयःप्रतिष्ठापनेन। अप्रसिक्त
घ्रस्ययावन्मात्रउपहतंतावन्मात्रंपरित्यज्यशेषस्यकंडनक्षालनेकुर्यात्। देव
प्रतिमातस्यअस्पृश्यादिस्पृष्टायाःकृतप्रक्षतिद्रव्यस्यतामादेःयथोक्तंशौचंकृत्वा
पुनःप्रतिष्ठापनंशुद्धिःपूजार्हत्वमित्यर्थः। प्रतिमलिनानुवृत्तौदेवलःसर्वद्र
व्याणांपक्वानांलवणस्यगुडस्यचनान्यतःशौचंपरित्यागादशुद्धानामितिस्थि
तिः। तोयाभावेपरस्यशोमूमिसंवेशनेपिचकुंडिकायापरित्यागादद्दनंचाचाय
हिस्यतंकुंडिकाकमंडलुःतस्याश्चतापहीनायपअशुचिस्पृष्टायाअशुद्धम
भिषतायाश्चपरित्यागःकुंडिकातरालाभदग्धग्राह्या। तथाद्रव्याणामवशि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धनार्थेतु सर्वेषामु भयत्राप्सरोस्मृ तंश्रपा
श्वानांतोयाग्निभ्यां विशोधनंशो धनार्थेतु सर्वेषामुभयत्रास्नरोस्मृतंश्रपा
कोपहतशोध्यंमग्राह्यंयद्द्रव्यमेवचायकं वा भोज्यकल्यंवात्सर्वं परिवर्जयेत
भोजके व्यामर्द्दपक्वेउच्छिष्टाशुचिभिस्पृष्टमद्रवंशाध्यतः प्रसादद्रवंचापिप्रभ
तेचशाधयेत्प्राक्षणादिभिउच्छिष्टाशुचिभिउच्छिष्टैस्तेनाशुचिभिःचदुःशा
श्रा० तातयःतापनंछ्यततत्वानांप्लावंगोरसस्यचतन्मात्रमुद्धतंशुद्धेतकठिनंतुप
योद्दाचिःश्वक्लिन्नंतथासयर्विलीनंश्रपणान्तु वोधायनःवह्निनाकुसुमक
यसगडलवणास्पिवाकठिनीभूतानांश्वचांडादिस्पर्शेप्रोक्षणेनवशुद्धि
:वृहत्पुराणेद्रवद्द्रव्याणीभूरीणिप्राप्यानिचभसास्यानिवीदयश्वशा
कमूलफलानिचात्यक्त्वातुदूषितंभागेप्लाव्यान्यथजलेनतु विष्णुःप्रोक्षणे
नचपुस्तकंमनुःयवन्नायत्यमेध्याक्तांकंचोलेपश्चतत्वातःतावन्मृद्वारिचा
देयसर्वाद्द्रव्यशुद्धिषुवृद्धशातातपःश्रशुचिस्पर्शेघस्तुसकृवसदुष्यति राम
तंस्पृष्ट्वान्योनदुष्येतसर्वद्रव्येष्वयंविधिःसंहतानांतुपात्राणांयदेकमुपह ६
८।

रयन्नेवशवस्तेनयारशःवःस्मृतःपारयन्नेवपितत्वामिमतस्यकिंचिदुपकु
र्वन्नेवस्तोयकारित्वातपारशवःसच जनपितुःपिंडप्रदःशवचानन्तःशूद्राजा
तस्यपुत्रस्यजनकशूद्रश्वाम्यादावतितरामधिकारःयत्रचशूद्रस्यांविवाहिताभा
र्यास्तितथाविधःपुत्रश्चतत्रापिसपुत्रएवाधिकारीतिवक्ष्यतिःपुत्राश्चत्रयो
दशप्रोक्तामनुनायेनसर्वशःसंतानकारणंतेषामौरसःपुत्रिकस्तथाऽपा
ज्येविनायथातेलंसद्भिःप्रतिनिधिःस्मृतःतत्रैकादशपुत्रास्तुपुत्रिकौ
रसयोर्विनाऽप्रत्रचयथपिंदत्रेजादयःकथितास्तथापितेत्रजेयोनमेव
कानीनसहोढगूढातन्नाःकलौनसंभवंतितेषांनिंदितत्वेनाभिधाना
तथाचवृहस्पतिरेवाऽपनेकधाःकृताःपुत्राऋषिभिर्येःपुरातनेःनश
क्ष क्यास्तेधुनाकर्तुंशक्तिहीनेनतत्कामंतत्रनिंदितानपरिगणयतिक्षेत्र
जोगर्हितःसद्भिस्तथापानमेवःसुतःकानीनश्चसहोढश्वगूढोत्पन्नस्त
थैवचा।श्रौरसंपुत्रिकापुत्रयोरभावेदत्तकांस्यस्वनुज्ञातारावतथाचसरा
वाहेदत्तोयपचिद्धकीतश्चकृतःशौद्रस्तथैवचजातिपुत्राःकमेपुत्रामधेमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शु०

स्तेसुतामता:शौद्र:शूद्रापुत्र:इतित्रयोदशपुत्राणां लक्षणं। अथ सापिंड्याद्
लक्षणं। तत्र मनुः सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु जन्म
नाम्नोरवेदने। सप्तमे सत्वनंतरं सपिंडता निवर्त्तते इत्यर्थः शंखलिखितौ सपिंडता तु
सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी। पिंडश्चोदकदानं च शौचाशौचं तदानुगं। गोत्रतः
संतानतात् तदानुगं समतात् तद्भावेन तामनुगतं तदानुगतेन सप्तमपुरुषा
विधिः॥ संतानजानां परस्परं सपिंडितेत्यर्थः ब्रह्मपुराणे सर्वेषामेव वर्णा
नां विज्ञेया साप्तपौरुषी। सपिंडता प्रतात्। पश्चात्समानोदकधर्मताः ततः कालवशात्
नविस्मृते जन्मनामभिः। समानोदकसंज्ञा तु तावन्मात्रापि नश्यति। सुमंतुः ब्राह्म
णानामेकपिंडस्वधानामादशमात् धर्मविच्छित्ति भवति आसप्तमात् अवस्थावि
भवति च्छित्ति भवति आतृतीयात् स्वधाविच्छित्ति अन्यथा पिंडशौचक्रियाविच्छेदात् ब्र
ह्महत्याहतो भवति। एकः पिंडः स्वधासंबंधी येषां ते एकपिंडस्वधा तेषां दशमव रा
धीकृत्य परतो धर्मनिवृत्तिरशौचादिनिवृत्तिः सप्तममवधिकृत्य परतो दायनि

इति तैजसादिद्रव्यशुद्धिः ब्रह्मपुराणे अथ यज्ञान्नशुद्धिः पक्वमन्नं गवाघ्रातं म
क्षिकाकेशदूषितं छागघ्रातं ततः कृत्वा रत्नानुभिः सदा गवाघ्रातादिकमन्नं
छागघ्राते कृत्वा रत्नानुभिः महद्यदि तत् कृत्वा शुध्यतीत्यर्थः भुंजतश्चापि पाच
नं मक्षिकावाकेशदूषितं तत्र जःपपीलिकाजुष्टं चस्य [illegible] भवत्कृते तदग्रं तु वि
हाय वशेषं द्वारानुभिः शुचिः यममार्क्षिकोवकेशमन्नं यपातितं यदि दृश्य
श्यते मखकस्य पुरीषवा [illegible] तं पच्चाद्वा वद्धनिति भस्मानास्पस्यचाश्नीयात अ
भ्यन्सासलिलेन च कृतं पर्युषितच्छिन्नं कृत्वा अवघ्नंतं मुखस्वासीपहत
भस्मनाचैति वा शब्द समुच्चते वाक्यांतरकाव न भस्मजलाभ्यांस्य दृष्टं शुद्धती
त्यर्थः तथा अवकृते केशपतं गवीद्रूदकाया चापतिते श्वाद्दिष्ट अलातभस्म
विद्गिरसपतोयि संसृष्टं मन्नं मनुराह भोज्यं अवकृतं पर्युषितच्छिन्नं कातको उद
कपारजस्वलया अत्वात भस्मेति शुद्धस्थानस्मोपलक्षणार्थं तथा मदिका—

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दंशमशकाद्युराास्‌ह्यासितिपीलिका आमिषामे ध्यसेवी च नैतु कीटा विपत्तये
आमिषामे ध्यसवीसटिनमासो दुवःकी ८ रातेकीटा विपत्तये अन्नदोषाय
श्री नभवंतीतथः शुद्धिस्तु भस्म दिनैवैव तिभावःशा तातपः केशकीटगवा
घ्रातं वायसोपहृतं च यत्तक्षो वामि शस्तपातितैः स्पृ तिकोदका नास्तकः
६५ दृष्टं वा यद्यदन्नं तु तस्य निःकृतिरुच्यते अभ्युक्ष्य किंचिदुद्धृत्य भुंजी
ता यविशंकितः भस्मना चापि संस्पृश्य शद्रुदकेन वा सुवर्णरजताभ्यां वा भोज्य
घ्रातमजैनवा तथाश्वश्वूकरखरोष्ट्रैश्च पदालीढं तु जंतुभिः अग्रं विहा
पतत्पश्चात्सस्य ष्ट व्यमथाग्निनाछगघ्राततत शुद्ध स्याद्भमजलसंजुतं श्रुस
तेषामप्यतलु पायसे क्षीरतथैव हसोद्रुवष्रूद्र भोजगततत्क्रेत ग्रामधुनद
घातिपायसं पयो विकारोद्व्याादिइतिरत्नाकरः कल्पतरु प्रभृतथे पैव राव राम
चकद्वापकेस्तरूपक पायसं दधि सक्रोवःरा तान्यप्यूदान्नभुजो भोज्यानिम ६५

नुखवीत्‌ कंदुपक्कानितैनपपसंदधिसक्तवः द्विजैरतानिभोज्यानिष्पूद्रगेह
कृतान्यपि इतिहारीत कूर्मपुराणयोरववाक्यपोपायसपदंदधीतराधामि
ह्नदिपयो विकारपरवधायनत्वक्रावेशानोमनखाखुपुरीषानिदृष्ट्वातंदे
शपिंडानुद्धृत्य अ।द्विरमुद्ध भस्मनावकीर्यपुनरपि प्रदपवा चांपुशस्तमु
पुभुंजीतसद्दहविषामहृतांष्ववायसप्रभृतपुयहतानांतंदशपिंडमुद्धृत्य
पपवमानसुवर्चसइत्येननानुवाक्यनामुहैरामधूदकपया विकारेचपा
त्रान्यत्रातरानयनेरा वतैलसर्पिषी उच्छिष्टसं वधारव्येतू दकचोप चायो
यपोजयव उपचोययात्रंतर्यनेच्छिया उशना अजाघ्राते नास्ने हघृत
लवणमधुगुडानांपुनपाके न अन्नायानामद नी यानाम न्नानामित्यर्थे
वृद्धमनुः दैवद्रोणविवाहेचवज्ञेषुप्रकृतेषुचकाकैः श्वभिश्चयत्स्पृष्टं तदन्न
नैवदुतितन्मात्रमन्नद्धत्यशाषसंकारमहेतिपनानांप्रोक्षणंच्छुद्धिद्रवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रा

णामग्नितापनावसंस्पर्शनात् भवेच्छुद्धिरपामग्नेर्घृतस्य च धागेनप्रथमंस्य छंश्रु
चित्वेनविनिर्दिशत देवद्रोणी गृहरणामन्नवहुत्वप्रद्रपृशीनार्थं प्रक्ते तेषु उत्सके
घटपर्थश्रुक्तानि हिजान्नानिनमुजेतक क्षालपित्वानि देशाश्पापद्ध मीयद्धमवे
तच्छुक्तानि यर्युषितत्वाघन्यम्ल ता गतानि तथैवाचारात् यदाञ्प्रायश्चमीअन्न्या
न्नासभवस्तदा ताभिप्रक्षाल्यनिर्दोषानिसंयन्नानि भुंजीत पथ्या दारेणान्वयम
सूरमाषयंयुक्ते तथा पर्युषितं चयते तन्नु प्रक्षालितं धौत्वा भुंजीतोज्ज्वाभिचारित
मसूरोप्यत्राभक्ष्यवसंदेहा चर्यात् माषेत्रराजमाषदेवल. भक्ष्या धान्यादि राशीनांए
कदेशास्य दूषणे तावन्मात्रं समुद्धत्य शाषश्रो क्षणामदेति भक्ष्यराशिद्रोणादि
कः विष्णुः द्रोणादभ्यधिकं सिद्धमन्नं नैव च दुष्यति तस्योपहतमभ्यास्यगाय
त्र्याभिमंत्रितं सुवर्णाभः क्षिपेत वस्तस्याद र्शयेत् अग्राग्रश्व द्रोणः षोडशप्रस्था
त्मक छागः वृहस्पतिः तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे नगरग्रामदा ६६

हे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति आपद्यपि चकष्टायां रुगभये पीडने सदमातपित्रोर्गु
रोश्चैवनिर्देशवर्त्तनात्तथा ग्राममासं घृतछोद्रं स्नेहाश्चफलसंभवा म्लेच्छभांडता
दूष्याः निष्क्रांताः शुचयः स्मृताः शातातपः गोकुलेकंदुशालाया तैलयंत्रेक्षुयंत्रयोः
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरे च अमीमांस्यानि शौचाचभागतयानि
विचारिणीत्यर्थः बाल्वः पञ्चवर्षाभ्यंतरवर्यस्कः अथ भूमीशुद्धिः तत्र देवल
पंचधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शोध्यते म
लिनैकधा दहनं खननं भूमेरुपलेपनं चापुनर्वर्षणं चेति शाच पंचवि
धं स्पृतं अस्याथः भूमिस्तावत्रिधा अपवित्रा भवति अमेध्या दुष्टा मलिना च
तित्रामेध्या यादृष्ट निहिमि पचमिश्व तु मिर्वी शुद्धिः दुष्टा यादृ हनादि
भिरखिभिरखननलेपनाभ्यां वाभ्यां वा मलिना धारा कधा उपलेपनेन शुद्ध वा
यनं मंदंतरे या ता सु अमेध्या मान्न प्रसूते गाभिर्णी यत्र म्रियते यत्र मानुषः चा

श्र

६७ ज्वलेत्स्थितेयत्रविन्यस्यतेशवः स्थिरमत्रोपहतंपकं गापोयत्रहश्यतेरावंक श्मलमुपि
मूत्रमेध्यतिलत्वात दुष्टामाहक्षमकीर पदद्देयेद स्थितामदिनीयदि द्रग्पापकं
यतो क्षिप्रवीदुष्टतावजेत दशं घनी मूतश्चेस्मा द्विमलं मलिनामाह नखदंत
तनूजत्वंकतेबयाश्रुरजोमल मस्यपकेते शा रा वा पि प्रच्छन्नामलिनाभवेत् त
नूजलोमभ्रषचतुपद्यातात्कि रूपस्त्वभ्यापचद्यावाचतुर्थीवा त्यादिवि
केत्योवावस्थितः याज्ञवल्क्यः भूशुद्धिपीर्जनाद्दातकोलाडोक्रमणाद
सिसिकादुल्लेखनाल्लेपात गृहमाजनलपनात् अवकरातिरसनमाजह
न कालोकावताकालेनायाविनपरतुलेप इयोभवति तावान्नेसेकाजले
नप्रप्रक्षालनं उल्लेखनतक्षणागह स्यपृथुगुपादानमार्जनलेपयोः प्र
प्रतिदिनप्रास्तार्थे मुनः संमार्जनेजननसेकवो नोल्लिखनेन च गवांच
परिवासेन भूमि शुध्यति पंचभिः अंजनगामयोपलेपनत्रात्रा निर्लेप ६८

ते
सलेयाधिकपाये त्रयाम यायागंपुत्रोक्तसमुदायाभ्यांवाबस्याय मखननात्
पूरणाद्दाह्ल्लेपनाद्भि वृषणात् गोभिराक्रमणात् कालात् भूमिः शुद्ध्
तिसप्तभिः वो धावयन घृ नायाम् मेरूपलेपनशु स्थिरायाकर्षणल्लिन्नाया
श्वामध्यमाकृतप्रद्वादनां चनानिविडा अविषमति पावत्स स्थिरासाछि
द्राविषमो तयावत् ल्लिन्ना श्रमेध्याद्रातस्याश्रमेध्यमाकृत्यमाहेष्वप्र
छादनंशुद्धम दंतेरेणपूररांसंवर्त्तं गसुद्धिप्रवद्यामिअंतस्थाशवद्दृष्टि
तेशेत्स अयमग्रमयमार्डसिद्धमन्नंतथैवच गहोदपातत्स वंगोमये नोपलेप
यत् गोमये नोपलिप्या यच्छागेना घ्रापयेद्बुधः वासमरोमत्रपूतेषुहिरण्मक
शवाररणासर्वमभुद्धदृश्यतेतः शुच्युत्पसंशयंयमवाक्षालणावसशेभूमिर्देवा
गारेतथैवचमेध्यांचैवसदामन्यगवांगोष्ठेतथैनच रातेशुभूमिस्तामध्य
मन्येदित्यर्थः अनुपहतविषयचैतत् वेहत्पुराणादवानांप्रतिमाश्राणि
वेरमान्यायननानिचवास्यमाभंतरशलाभूमिरूढ़ताशास्त्रवत् ततस्तोयेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गोभिश्च दाहोल्लेखनमार्जनैः शोधनीयाश्चयमंत्रैश्च सरत्वे पंचभिश्च भू: उद्ध
त्यमृतिका त्वाद्यापवित्रे शालाजलेनच ग्रामादंडशातंतुल्का नगराचतुर्गुणं भू मि
सर्वत्र मध्यास्यात् पत्रलेपीनद्धपतमरीच गृहेष्व जातिसंवासो भूस्थि चि
श्रु० स्यादवलेपनात् संवासोपादेजायते दाहत्यघ्रनिर्दिशते अज्जते श्चाडाल
:सर्वशेषप्रवेशे संवासोऽवस्थि ति याज्ञवल्क्यः रथ्याकर्दमतोयायानि स्पृष्ट
न्यंत्यं श्ववायसः मारुताकेण शुध्यंति पक्वेष्टकाचितो निश्रुत्यश्चाडालः
तथयया नश्रवीशुध्यति सोमसूर्यांशुमपूतैः निर्लेपविषयमेतत् बोधा
यनः अनेकोद्वात्येदारुशिले भूमिसमइष्टकाश्चसंकीर्णा भू तासकीर्णी भू
ताः परस्परसंबद्धा इत्यर्थः पराशरः रथ्याकर्दमतोयानि नावः पथास्तृणानि च
स्पर्शनान्न प्रदुष्यंति पक्वेष्टकचितानि च तथा देवशुद्धि मनुः आत्मशुद्धाः
भूमिगतास्तित्त्वात्पत्रगा भवेत् अप्राप्तश्चेद मेध्यनगाधवशीरात्रिं ६८

ता विप्रः भू मिश्च मुदकं शुद्धं वितत्प्यायत्रगोभवेत् अव्याप्तं चेदमेध्येन तत्तद्ध
दे वशिलाग्रातं देवलः उद्धृता वापुशस्यं ते शुद्धैः पात्रे यथाविधि शर्कराश्रोषितास्ता
स्तु त्यजेदाय समुच्च तार करान्त्रो षिताइत्यत्र अपपुष्मितत्व मात्रेतत्पर्यंत याअदु
ष्टा नाम पानासिप्रसूतानां वदष्यगंस्पा का नामुद्धृता नांकश्मलदूषणां भवेद
प्रस्थता नापर्वतानिहुररु पाशो तयात द्यो भपत डागादिनदीवाय्यसर्प सिचक
श्मलाश्च विमुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् कश्मलशवादि अशुचि विरामू
त्रादि तीर्थतः इति सप्रम्पता त्रासितं तेनकश्मलाश्चविमुक्तानि चतीरदेशेव
र्जयदित्यर्थः शंखलिखितौ आपोरुपरसंगध्वर्जत्यः परिशुद्धाः शीताः चर्मकरंड
कैरध्युद्धृता चर्मकरं श्चमभपुटः यमप्रमः प्रप्रामरमस्म घटकचकूपद्रोणज लको
शगतास्तथापः अतेपिशूद्रात्तदपययमाज्ञेरायद्धृतो भू मिगताःपिवेत् यांप्रपास्थित
जलघटकस्थित जघटकचक्रपादीसर्वेसाधारणां जलाद्यारपात्रकलशादितत्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तंद्रोयाभिकाष्टांवुवाहिनीकूपादावेवगवादिजलपानार्थीकाशश्चमीपुरः अततेतिशु
द्वालघ्व्द्रेतरखनिकेवादिजस्वामिकमपिष्ठदस्वामिकमपिच्चप्रपादिस्थितजलं
मितापः हारीतः राज्ञावेतावरूयाप्रविशंतितस्मान्नरास्त्रीगणकृयातधाम्नोधान्म्नइ
त्यनिमुपरीक्षाक्षारयनुगालीयातवृहस्पतिः उच्छिष्टमाजिनंवृंनंयचाविष्ठी
नुपितऋदिशुध्यातितिशातसंक्षेपाक्षुधिः कयमभवतस्सूर्यंदुरश्मिपातेनमारु
तस्यशानेनच गवामूत्रपुरीषश्च पंचत्वोपइति क्षिप्तउशाननाघः कूपतडागानिनिसर्वा
शु॰ स्रिसरिसरितर्थोऽद्वतिकल्पतरुः विष्णुमतपंचनखाकूपात् अत्यंत्पतोपहताततथा
अपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषंशास्त्रेणशोधयेत्र चान्येयु ल वहिप्रज्वालनंकत्वा रूपक
पंचकाचितंगव्यसत्पश्चाज्जवेतायसमुद्धरेत् जलाशयघु चान्येषुस्थावरेषु
तुसुधोरे कूपवत्कथिताशुद्धिमहत्सु चनदूषसात्त्यंतोपहत त्वपुरीषादि
नाअतिव्यपूत्वननतपापि भाष्किम तत्यंतोपहतत्रशारीमलेमात्रगर्हिताअश्रोपा
तारावपिश्यंशुद्धिस्यात्तथाचतिप्रसगाः अयस्तंवेनचसद्धक नूत्रघुपघातिशुध्यांत ६१

तरकथनाचतथाचापस्तंवउपानतश्लेविरण्मूत्रस्त्रीरजोमद्यमेव च शामिश्रदूषिके
पके मांसविमुद्धरेत् कमानाजलपूर्णानामितायवहस्पतिश्वभिश्वपाकचाडाल
दूषितबुविशोधनउद्धरे दूदकंसर्वमाजेनपुरिशोधनश्वपाकश्चाडाल विश
षतयवापीकूपतडागषुदूषितते बुविशोधनप्रदानाशतमुधतपंच
व्यततहितपतेवापीसीयानपुनक्रूपः रावच यत्रच्छरशतिधरणानेवसवो
रोभवेवतत्रवसवधाराभवव्यपविकजतेघटशाताहृरतकलापचगव्यप्रद
द्वपः अतिमहत्सुतडागादिषदोषाभावरावतिव्यवस्थायमः अप्रजागावामहिष्य
श्चब्राह्मणीचप्रसूतिकादशरात्रराशुध्यतिभूमिस्थंचनवादके वृहत्पुराणेन
वखातजलगावोमहिषच्छागयोनयः शुध्यंतिदिवसैरेवदशभिर्नात्रसंशयः अम
नुवापीकूपतडागषु आपोगाहस्तसर्वतपश्चात्पश्चेद मेध्यलुपचगव्येनशुध्य
तिइत्यदकशुद्धिः अथरजस्वलाशुद्धिस्तमनुशुद्धामर्तुस्वतुर्थेऽहिस्नानेनस्त्री
रजस्वलादेवकर्मणिपि अचपंचमशुद्धिमान्यपात तथ्यप्रयमहनिचांडालीद्विती

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

येब्रह्मघातिनीत्यतीपेरजकीप्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति अत्र चाण्डालीत्वाद्यतिदे
श ततत्वज्ञातयवदःऽशप अपत्यवोधानार्थवशिष्टः रजस्वलाच त्रिरात्रमशुचि
र्भवेत्तस्मान्नाञ्जीत नाभ्यंजीत ना अप्सु स्नायादधःशयीत न दिवा स्वप्यात् न मांस
मश्नीयात् नग्रहान्निरीक्षेत नाग्निं स्पृशेत न रज्जुं सृजेत् न दंतधावयेत् न ह
शु. नसेत् किंचिदाचरेत् न खर्वेणापिवेत् नांजलिनापिवेत् न पात्रेण लोहिता
यसे न चेति विज्ञायत इति खर्वी जामलस्सः लोहितायसं ताम्रमीति रत्नाकरः ये
ऽोनसिज्ञिरात्रमलवद्वासा धारयमाणा न स्नायात् नाभ्यंज्यात् नांज्यात् न
नखानि कृंतेत नापमार्जयेत नाञ्जुसं सृजेत् न दंतान्धावयेत् न स्रजं
धारयेत् नगाधानसेवेत् ममा का हारी यस पात्रोम रमेष वाश्नीयात् अत्र मिता
क्षरा कारदैवकर्मणि पित्र्ये च पंचमे शुद्धिमाप्नुयात् इत्यत्र पंचम इति इ ज्ञानि
वृत्तकालोपलक्षणार्थ पंचमदिनात् पूर्वं रजोनिवृत्तावपि न शुद्धिर्दैवपित्र्ये च कर्म १०
णि यत्पत्रपंचम इति इति ज्ञे

न्यते। तस्यत्तच्छेपावनं प्रोक्तं न तत्तत्स्पृष्टिनामपि अत्राशुचिस्पृष्टस्पर्शीय
दशौचं निषिद्धतचांडाला दिस्पृष्टस्पर्श नादन्यत्र। तेनात्तस्पृष्टस्पर्शीय थाय
थमाचमनस्नानादिकमुक्तं मेव अथ धात्यतोपहतशुद्धिः तत्र विष्णुः शारीरैर्म
लैः सुराभिर्मद्यैर्वा यदुपहतं तदत्यंतोपहतम् अत्यंतोपहतसर्वलोहभांड
मग्नौ प्रतप्तं शुध्येत्। मणिमयमश्ममयं अब्जमयं च सप्तरात्रं महीनिखननेना
दंतशृंगास्थिमयं चा तक्षणेनादारवं मृण्मयं च जह्यात् अत्यंतोपहतस्य व
स्त्रस्य यत् प्रक्षालितं सत् न विरज्यते तच्छिन्द्यात् लोहभांडस्य वर्णाघृष्ट्वा
लुमयभाजनविमितिरत्नाकरः सुरा गौडी माध्वी त्रिविधा तदि तरस्सुरामद्यश
रीराणि मलानि द्वादश विध्यानि वसादीनि बौधायनः अत्यंतोपहतानां पद
तानां चत्वारः शोध चत्यागो विस्मृतो मणिमयादिभाजनवर्जे शरवः मद्ये मूत्रमु
रीषे श्लेष्म स्थपूयाश्रुशोणितैः संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनः पाकेन मृण्मयं एतेर्वित

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पास्पृष्टतामसौ जयीरा ज्ञाता अशुद्रव्यात्वर्जितं पक्ष्वात अन्यथा केवलां भस्मा अत्र चैतेन
सेव्यतथापूयममेवदर्शितादृव्याशुद्धिप्रकरणे देवलः दश्विवांवर्जितं दुष्टं कश्मल
अशु चेतिलिंगिनांचतु बीवममेध्यं चसर्वं न्यारव्यास्यते पुनः लिंगिनामा अभिरव्यामित्य
र्थः अशुच्यपाश्रुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते अभक्ष्यभोज्यपेयानि वर्जितानीह
चक्षते म्लात्केः पतितचांडालो ग्रामकुक्कुरसूकरो श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षंडेतेध
द्वाराम मंतसमाः सवराः सूतकी सूतीमत्तोन्मत्त रजस्वला मतवधु रशुद्धाश्च वर्ज्यान्य
थास्ववकालतसूतीप्रसूतिका अशुद्धिः पुरीषादिना श्वेदाश्रुविदवपूनो निरस्तंन
खलोम च आर्द्रचर्मविस्रगपोतत्वदुष्टमाहुर्मनीषिणः मनुषास्थिशवविण्मूरेतो
मूत्रान्नव निचकुणायंपूयमित्येतेते कश्मलसमुरणामुरणाकृतदुषितप्रोक्षणो नापि
अशुद्धस्तो विधानतः दुष्टेभ्यो जनसंस्कारैः कश्मलस्सवथामतेत दुष्टैश्चसंवध
कश्मलैश्चसंबंधेद्रव्यमार्जनसंस्कारैः शुद्धिरित्यर्थः संस्कारास्तु तत्रोतत्रोक्ता

९९ १

त्यत्रपंचमइतिरजो निवृत्तकालोपलयदातुरत्तोदर्शीनदनारभापुनःसप्त
शदिनाभ्यंतरजः सम्भवस्तदा अशुचित्वं नास्त्येव अष्टादशादिनरजः
संवेत्वेकाहात शुद्धिः एकोनविंशदहात ततऊर्ध्वं त्र्यहात् तथा
चत्रिः रजस्वलापदेस्नातापुनरनवा रजस्वला अष्टादशदिनादर्वाग् अशु
चित्वं न विद्यते एकोनविंशतेर्वागेकाहं स्यात्ततो द्विदिनं विंश
त्यहतु त्तरं च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् पत्नचतुर्दशदिनादर्वाग् अशुचि
त्वं न विद्यते इति स्त्यवरतत्स्नानप्रभृतित्वमपि प्रत्वमतानविरोधाः अ
यं चाशुचित्वनिमधो यस्मा विंशति दिनान्तरकालमेव प्राचुर्येण रजोद
र्शनतोद्विषयास्यः अारंभो वनतायाप्रागेतादशदिनात प्राचुर्येण रजा
निमस्तस्मा त्रिरात्रमशौच पाराशरस्मृतौ मितिकप्रापे नारीपदि
रजस्वलापाञो नरेणातायनस्नानेन त्वाव्रतचारेव्रत अखला नियमचर

प्रु०

त्तिपर्थः प्रसन्तगात्रा भवेदा द्विसंगापांक पंचमन वस्त्रपीउनकुर्यात नान्यथा
मध्युधारयेत उशातीज्वरा मे भू मायया नारी रजसा चपरिप्लुता कथं तस्या भव
च्छौचं च शुद्धिस्यात कथं नमशाचतुर्थ ह्नि स्नात्वा प्रपूस्य शोदन्यातु सा स्त्रियस्या
सचलावगाह्य यः स्नात्वा पुनस्य शतदश द्वादशकृत्वा वा त्र्याचामेत पुनपुन
श्च अंते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत मसाद ध्याच्छ न्यत तादानपुण्यपाहन
विशुद्धातियात्सर्वमिता हे राम यामाज्ञः अथ यरजस्वलायाश्चण्डालादिस्पर्श
शुद्धिः तत्र वृहस्पतिः पतिता त्यक्त्वा पाके नसंस्पृष्टा स्त्री रजस्वला प्रथमेह्नि त्रि
रात्रं तु द्वितीये ध्यहमेव च अहोरात्रं तृतीये द्विचतुर्थे नक्तमेव च अत्र प्राग
लक्ष्य पास्त द्विशेषरां कइ तिप्रसद्ध इतिर त्वाकरः विरात्रमुपवासकुर्यादिति वाका
शयननुः रजस्वलातु संस्पृष्टा श्वशुनाजवुकवायसैः निराहारा भवेत्ता
वावत्कालेन शुध्यति प्रत्रस वैत्र उवासांतपंचगव्यपानमपि कर्त्त 71

व्यमिति भवदेवः शवनरः चर्मकाररजकादिस्पर्शे उपवासपंचगव्यं चेतुरह
नीपनितीसरा उपवासासमर्थे गिराचाज्ञ लक्ष्य पपञ्चोना पियवात्रेयी स्त्रियस्य
शोत अप्फाकृ स्वैर्व नैतयचगव्यो नश्यु ध्यति श्वपचः राकइति प्रासिद्ध आत्रेयो
रजस्वला मितार्थः अफाल का दे हुलका मुमसातु त्यन्नेः फलपक्व लाटिभि
अथान्योन्यरजस्वलास्य शोधु द्धित त्र काश्यप रजस्वलातसास्पृष्टवा समसपा ब्रा
ह्मणीतु या राकरात्रं निराहारापंचगव्येन शुध्यतीरजस्वलातु संस्पृष्टा राज
न्या ब्राह्मणी च या त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात व्यास स्य वचनं यथा राजन्याराज
येता यः रजस्वलातु संस्पृष्टा वैश्यपा ब्राह्मणी तु यापंचरात्रं निराहारा पंचगव्येन
शुध्यति रजस्वलातु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी तु यावद्रात्रेण विशुद्धिः स्यात
तब्राह्मणी कामस्वात्रतः अस्मनतश्चवरद धब्राह्मणी स्वर्वस्पर्शे ने अयथा रज
त्रो वासमरणी स्य शौउपवासः पंचगव्य चत घा दो त्रियावैश्या शूद्रा रणारजस्वला

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नं रजस्वलाजातीयरजस्वलास्पर्शे उपवासः पंचगव्यं च यथा ब्राह्मण्याः क्षत्रियास्पर्शे
त्रिरात्रमेवं क्षत्रियाया वैश्यास्पर्शे वैश्यायाः शूद्रास्पर्शे त्रिरात्रमेवं तदुक्तं
रजस्वला नाम ब्राह्मणी त्वन्योन्यमुपसंस्पर्शे तु सवर्णायां च गव्येन त्रिरात्रमसव
प्रा० र्णाके पंचगव्येन उपवासस्तदितेन ऽत्यर्थः दिनवर्णा यास्तु नमवर्णाज रजस्व
७२ लास्पृष्टास्पर्शे पंचरात्र मित्युक्तं नीपसवर्णाचोपवासमत्र फलवद्रत्नी
करादिनावर्तनं यत्तु मार्कंडेयेनोक्तं उदक्यात् सवर्णास्त्रीस्पृष्टा चेत् स्यादु
दक्यया तस्मिन्नेवाहनि स्नाता शुद्धिमाप्नोति पसंशये तत्स्नानात् पूर्वचतु
र्थदिनस्य शुद्धिविषयं यदि तु उच्छिष्टरजस्वला उच्छिष्टरजस्वलास्पर्श वासमेते
तत्रान्गिराः उच्छिष्टे उच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित् स्त्रीरजस्वला पूर्वाक्तं प्रकु
र्वीत शूद्रादानोपवासतः अत्र पूर्वी शब्दस्य वर्णीकछिद्यं प्राह तेनायमर्थः
र्थः ब्राह्मणादिनामुच्छिष्टानामुच्छिष्टत्वाना नानुच्छिष्टसजातीयरजस्वला ७२

स्पर्शे कृच्छ्रप्राजापत्यं शूद्रान्तुरजस्वलाउच्छिष्टानांतथाविधशूद्रायाः स्पर्शे उपना
सकृत्वा ब्राह्मणाया क्षिचिद्दत्वा शुध्यति एवंच ब्राह्मणाया क्षत्रियाया
स्तथाविधक्षत्रियास्पर्शे प्राजापत्यद्वयं वैश्यास्पर्शे प्राजापत्यत्रयं शूद्रास्पर्शे प्राजा
पत्याचतुष्टयं एवं च क्षत्रियायाः वैश्यास्पर्शे प्राजापत्यद्वयं शूद्रास्पर्शे क्षत्रिया
यां प्राजापत्यत्रयं वैश्यायाः शूद्रास्पर्शे प्राजापत्यद्वयमित्यूहनीयं स
चैतत्कमतस्य शें अकातत्वादर्द्धयदि तु उच्छिष्टारजस्वला रजकादि
नास्पृश्यतेतदा त्रिरात्रं यदि पुनस्तेरुच्छिष्टेः स्पृश्यते तदा प्राजापत्यं तथाश्व
गास्तन्दूकरादिभिरपि उच्छिष्टारजस्वलास्पृश्यतेतदा प्राजापत्यमित्यूहनी
पंचकृच्छ्रप्राजापत्यं च दिनत्रयपादनाराके वारभोजन दिनत्रयपरात्रा वेक वारभो
जनं दिन त्रयमयाचितालभाजनं त्रदिनत्रयं चोपवासएवं द्वादशदि
नसाध्यं व्रतमेतत् तथा च मनुः त्र्यहं प्रातः त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितं त्र्य
हं परंच नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन्द्विजः इति .... कृच्छ्रं चरन्नाश्नीयात् प्राजापत्य विधिस्मृतः राका धेनुश्चात्रदयाम वद्व:

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ तिरुजस्वालाभ्युद्धिः उपयोच्छिष्टोस्पर्शेशुद्धिः तत्रवाधापनः चंडालैः पतितैः
श्चैविरामूत्रेतुकृतेद्विजः त्रिरात्रंतु व्रतंकुर्यात मंत्रोच्छिष्टः षडात्रंतदुदका
मामतस्यमाविषय तत्रयउप वासैराका धेनु त्रिरात्रव्रतं त्रिरात्रोपवासमि
त्यर्थः हारीतः अनुच्छिष्टकुसंस्पृष्टस्त्र नयेन विधीयते उच्छिष्टस्तनसंस्पृष्टप्रा
प्रा० जापतांसमाचरेत प्राजापत्यं द्वादशाहसाध्यं पूर्वप्रकारणाशेषव अतरा
७३ तद्धकामतोभुक्तौ च्छिष्टा भासविषयोत्प गिरा भुक्तौ च्छिद्रस्वत्वनाचां
ता श्वाडालैश्च घश्च यचन वाप्रमादात स्पर्शनगच्छेत स कुर्यात्दिशा
धनाय अपसस्त्रस्नाणांदुपदावाशतं जपेत त्रिरात्रं योगमितो भवाप
चगव्येनशुध्यति शुपचः टाकशतिप्रसिध्यइदिम कामतोभुक्तौच्छिष्ट
विषयं आसव चंडालेन तुसंस्पृष्टो विशोचस्तु द्विजातमः उपोष्य रजनीमे
कां पंचगव्येन शुद्धतिइदमकामतो ऽधउपस्पृष्टविषयस वचिदरजस्वला ७६

स्पर्शनंकुक्कुरादिमस्थनाभेरूर्ध्वंस्पर्शेसमानंविज्ञेयंनाभेरधः कुक्कुरा
दिस्पर्शे अच्छिष्टस्यस्नानमात्रतथाचकुटादीनुपक्रमागिरा ऊर्ध्वंनाभेः क
रौमुक्तायदंगमुपहन्यतेतत्रस्नानमधस्तातुचालनेनैवतच्छुचिः अत्रानु
च्छिष्टस्यनाभ्यधः कुक्कुरादिस्पर्शेप्रचमन लिप्यानादुच्छिष्टस्यस्नाल
ननैवतच्छ्यातेउच्छिष्टमदिरास्पर्शेवज्रमनुः जान्वधस्नानमात्रस्यादा
ननैवतच्छ्यातेउच्छिष्टमदिरास्पर्शेनेविधिहारीतः उच्छि
नाभेरकरोत्रकनाभेरूर्ध्वंत्रिरात्रंस्यात्मदिरास्पर्शेनेविधिहारीतः उच्छि
ष्टस्तुस्पृशेद्विप्रश्वांडालान्केथचनऊर्ध्वं उच्छिष्टस्तुसंस्पृष्टो द्विजः संतप
नचरेत अधउच्छिष्टो यदातुस्यतप्रायश्चित्तंभवेदिदत्रिरात्रमुपवासः स्यत पंच
चगव्येनशुध्यति संतपनतुप यमदिनेपंचगव्यामात्रपात्रंद्वितीयदिनउपपूर्वा
सः तथा च याज्ञवल्क्यः कुशोदकेतुगोक्षीरंदधिमूत्रशकृतघृतं प्राशनंऽपरे
भुरूपवसेत्कृच्छ्रं सांतपनं चरन अंगिरा चांडालोदकसंस्पर्शेस्नानमेवसमाचरेत
उच्छिष्टनतुसंस्पृष्टस्त्रिरात्रेणविशुध्यतिचांडालादिस्पर्शे अपकृतस्नानस्यभोजा

नादाश्चापस्तंबस्मर्गतुदागच्छेत् शबोदकात्पत्रैः सह्रातैरवयदाङ्स्पृष्टः प्रा
यश्चित्तं कथमभवेत् मा जानन्तु त्रिरात्रस्यात् पानितु आद्गमेन हि मे पुनेपा
दहलंचुस्यात् तथा मूत्रपुरीषयोर्दिनमेकं यामूत्रेपुरीषेतु दिनद्वयरात्रा
द्दस्तात्रिनिर्दिष्टो देत वा यवनभच्छ णापादक वेः चतर्दिनसाध्यातत्र प्रथमदि
नराबामुक्तेवतोनक्तमोजनंततो अयाचितमपाजनंततउवासः तथाचयाज्ञ
वल्क्यः एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र
पु०
प्रकीर्तितः अत्यंतामपसे विशेषमाहापस्तंबः चांडालेनचैवत्वस्पर्शप्रायश्चि
त्तीयात कामतः द्विजचांद्रायणंकुर्यात् प्राजापत्यमपि वा प्राजापत्यंरजस्व
लाशुद्धिप्रकरणे कथितं चांद्रायणमाह वसिष्ठ एकैकं वर्धयेत्पिंडं शुक्ले कृष्णे च ह्रा
सयेत् अमावास्यां न भुंजीत एषचांद्रायणः स्मृतः पिंडश्च मयूराण्डप्रमा
णः अमावास्याअमावास्यायामित्यर्थः तैलाभ्यंगे तास्यवांत लादिस्पर्शे
आपस्तंबः येनकेनविदभ्यक्तश्चांडालंस्पृशति तस्य शेत उपवासेन चैकेन ७४

चैकेनपंचगव्येनशुध्यति तथा त्वचर्मकारं चरजकं धीवरं नटमेव च एतानि स्पृष्ट्वा
द्विजोमोहादाचामेत् प्रयतोपि सन् एतैः स्पृष्टो द्विजो ह्युच्छिष्टः करात्रपयः
पिबेत् तैरुच्छिष्टः स्त्रिरात्रस्यात् घृतं प्राश्य विशुध्यति यया त्रजलं सर्व
त्र चान्नउयोरप्युच्छिष्टयोः स्पर्शाद्विगुणं द्रष्टव्यं तथा चवहस्पति उच्छिष्टो
च्छिष्टसंस्पर्शः कदाचिदुपजायते वर्णानां तु सजातीनामुपस्पर्शनतः शु
चिः उच्छिष्टस्य उच्छिष्टस्य संस्पर्श इत्यपदेइदं चाकामतः स्पर्शविषयं कल
चिद्दितिवचनात् कामतः स्पर्शे आपस्तंबः विप्रो विप्रेणसंस्पृष्टः उच्छिष्टेन
स्नानान्नविशुध्येत आपस्तंबोवदी दिदं ह्रेतियनपदासंस्पृष्ट उच्छिष्ट
कथं वनस्नानं गेयस्तु चैकाल्य हि न स्यातेघृतं पिबेत् एवमेव वैश्यस्य श
सर्वत्र दयोरप्युच्छिष्टत्वं सर्वत्र तथा उच्छिष्टो च्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेणवे
द्विजः उपोष्य रजनीमेकां पंचगव्येन शुध्यति उच्छिष्टेनस्पृष्टे एवं उच्छि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्पर्शीइत्यर्थः तथा तैत्तिरीयशाखायां तःश्मश्रुकर्मणि मे शुनेमन्त्रो
वारयदात् प्रातः अहोरात्रेणाशुध्यति उच्छिष्टस्पर्शश्वकाकादि विप्रस्य
शिरस्नानं शुद्धिप्रकरणे एवं शुद्धिः काचाण्डालादिस्पर्शे अपि तत्स्नानस्य शायन
दोषमाह मयचाण्डालादौ श्वपचस्पर्शे निशि स्नानं समाचरेत् न वसन्तस्य दन्ता
त्रासश्चः स्नाने न शुध्यति अथ तत्र तत्र सदोषावक्तानादावि च प्रकरणाः तदस्य
शु० त्यागं शातप्वापरिवर्तते अथ तत्र स्नानशुद्धिः तत्र मनुः नित्यं शुद्धः कारुहस्त
पण्यं यश्च प्रसारितं ब्रह्मचारगतं भैक्षं नित्यं मध्यमिति स्थितिः नित्यशुद्धः
अमेध्यानुपहतप्रक्षालनव्यतिरेकेणैव स्वव्यवहारोचित इत्यर्थः कारुः
शिल्पी पण्यं विक्रयद्रव्यं प्रसारितं तच्च सीमान्तव्यतिरिक्तं विवक्षितं मनुं
विस्तृ नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने प्रस्रवे च शुचिर्व
त्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः वशिष्ठः वत्सः प्रस्रवणे मध्याः शकुनिः फलपातने ७५

तने स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः स्त्रीमुखं मुच्छिष्टं वनुपहतं पु
स्त्ववरोधोदानुकूलस्तनपानेफलपातने मुखेन नवक्ताः तत फलं चिमाज
ने स्त्रियश्च स्वभार्यारिव मनुः आमिह तस्य ये मासं शुचित मनुरब्रवीत्
त्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः मासं शुचि मद्भूत एवं पुः
त्रव्यादि वाघादिभिः यमः वालकेयत्पकेरंकोतस्त्री
त्युकलितं तदेव क्रव्यादि वाघादिभिः यमः वालकेयत्पकेरं निलीनमा
भिरा चरितं च यत मशकेमक्षिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते निलीनमा
त्रेतं आदीयं तु मुखस्त्री गावो पुष्पमजा मुखं तता निमित्तशुद्धानि च
कौतः आदीयं तु मुखस्त्री गावा पृष्ठमजामुखं तता निनित्यशुद्धानि च
वाचा प्रशस्यते आत्मशय्यासनं वस्त्रं मध्याबालं मधुदकं आत्मानं चाग्निगत
तं मेध्यानि मध्यमितिस्थितिः स्त्रीमुखं रतिसमये शुचिः स्त्रीमुखं रति
चुंबनं इत्यपेक्षितं संवाकात आस्वन्दशायनं स्नानं स्त्रीमुखं कृतपञ्चदोरं नदू
मक्षयादि काः शालभाशुकीः आओदस्ती रहा ते रश्मयश्च दस्युपयोः
शुक्लेरगनीर औ वायुरायो दाविरकृतपयः सवारूपतानि शुद्धानि स्यश्रीमधा

शु.

नितित्पसः पस्मादस्ता निशुद्धानि तस्माद शुचिस्य शं मर्गमेध्यानि वातुच्चा
शालोदन्पस्यमध्यात पाच ब्रह्मपुराणे चांडालपतित तद्ययास्य शेद्दर्शेत त
कुभवेत सुमतुः धूतघृतफ। व्यागामभो जा नेत्रमसद्दी मः श्रुभो अथो न्ना
नामपिघ तत्त दयोन दुष्टाडत्पेच : वौवा धायनः अदुष्टासततं धारा वा
तोधा ताम्बरेणव : आकरा : शुचपः सर्व वर्जीपित्वासुराकरे श्वा तातप
रेणोवः शुचयः सर्वे वायुनासमुद्दीपित अन्यत्रारास भा आ विश्वस. मद्द
निवाससास मूत्र नि मा जीनी देवलः गोशा द्य शुद्ध देशस्य श पशुा
नादुष्टतं शिवं अग्राम्या मू द्वव छ दा शुक्र विरा मूजन जि ता गोम पंशु
द्धदेश स्य शुचिः श्मशाना त्द्भत शुचिः ते न श्मनशा न स्थित न शुचि
श्मशानस्पीते या वद्धवते ना वदेवा शुची त पर्थः यम एष्ट तो गोगे जर्स्क
धेसवतोश्च चिः स्तं थाग नरां मूत्रेणा मूत्र पुरीषे च श्रम धोमत्नमेव च गो
पुरीषचमूत्र च नितां मध्ट मिति स्थिति शंखः शुद्ध न (दी) गते तोयसमन वरा ७६

वतमाकरा: मुखवज्यों च गोः शुद्धा मार्जारक्रमरणं शुचिर्वत्र अकश्मलैः
समिद्धो मिदं मनुप्पैर दूषितः सर्वे घामप्पशौचानो समर्थः शौधनायसः
कश्मलेतरः सामिद्धः प्रज्वालितः कश्मलं च देवलेन परिभाषिता मानुषा
स्थिशवो मज्जारे तां विराम मूत्र मेव च कुणापं पूयमत्त च कश्मलं समुदाहृ
तमिति दुमनु षश्चडालादिभिः अह रि तदूषित्वंच स्पर्शन पहरणा मां श्र
गनवं षलमुत्तस्पग्रहणानास्त्वे नापादिष्वपाक्का वृष्ट लो भोत्तो ब्रास्नणा
गीचनाहतेः चांडालाग्न रमध्या नः स्मृति कांगेन्द्र कद्दिचित्तपतिता
ग्नाशि हे गनरांस्मतं न दूस्यति पादशुची ब्रा स्मारा नां अजाश्वानां शुचिःग
वापृष्ठानि मध्यानि सर्वगात्राणि योषितां अश्वावाज्ञा अश्वखवं त्रमधा
पूर्वमुक्तो याज्ञवल्क्य नस्त्रीप्रति जायेरा नाग्नि दहनक मेरा नां राम्त्र
पुरीष्यां नाद्दिजो वदमया नस्त्री तादर्थ्ये अमन्यव्यवस्थाया नायङतायित्र
त्राशयस्थिता नामेषां दूषणाभावमाह जलशयापि कूपव्यतिरिक्ताः नद्धिजो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वेदकर्मणा प्रतिग्रहे। गौतमः। मनुः ऊर्द्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्व
शः। यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः खानि छिद्राणि
मध्यानि स्पर्शपानि अमेध्यानि अस्पृश्यानि देहाच्युता मलानखादयो अमे
ध्या अस्पृश्या इत्यर्थः। यमः। दिवा सूर्यांशुभिस्तप्तं रात्रौ नक्षत्रमारुतैः संध्या
योरप्युभाभ्यां च पवित्रं सर्वदा जलं व्यासः अच्छिन्नाग्रं तु यद्दर्भस्वमदाप्रच्छा
ति तं न्वयत्त अहतधातुरक्तं च तत्पवित्रमिति स्थिति अनुत्तानेषु ध्वांतमनुः
त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयत अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वा
वाचा प्रशस्यते अदृष्टमपवित्रत्वपारवर्यमस्या गतं निर्णिक्तं प्रक्षालित
ग्रु० ब्राह्मणानामिति चातुर्वर्ण्योपलक्षणार्थं यमवत्वात्वादपमुक्तायाश्चौर

रहस्तगतापि वा स्वयं प्रतिपन्ना वाप्यथ विप्रमादितमादिताः ११
अत्यन्तं दूषितापि स्त्री न परित्याज्या इति सर्वपातिकृति प्राक्ता नारी तास्

विशेषतः रातत्स्यमानविषयमेव न स्त्री देष्यति आरोरतिरोतिब्राह्मणि:
कृतिः प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तमेवदर्शयता स्त्रियः पवित्रमतुलं न तो दुष्य
ति कर्हिचित् मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपि कर्षति सामशौचद
दौतासां गाध वीष्वशु भगिरपावक सर्वं घात्वा नित्यं मध्यादिपाविताः
याज्ञवल्क्यः व्यभिचारादृतौ शुद्धि गर्भे त्यागो विधीयते मद्दीग भवध
तासां त यादिति पातके कुअस्यार्थः स्वैरणप्रतौ प्रवृत्ते सति पूर्वकृता
व्यभिचारा शुद्धि भपपातव्यचारापदि गर्भो वृत्ते तदास्याः परित्याग
एव विधय भनवद्येग भवधे महापातके च तस्यास्त्यागते यास्वच्छ
दगादिषु नारीस्तस्यात्यागो विधीयते न चैव स्त्री वधं कुर्यान्नैव नाग
विकृत्तं नव सिद्धः चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या पतिघ्नी
च विशेषेण जुगितोपगता च या जुगिता नदितः शूद्र इति हारीतः
गर्भघ्नी अब्रावशगा शिसु तगामिनीपापव्या न सनात्माथधान्यदा

पकरांवज्ञेपतषाभिचारिणी ऽप्येवं कर्णोऽप्रपत्कि वर्णाः शुद्धं शंखवालि
खितोराकव्रतस्क न्नभा वात परोपहतत्वाचादुष्टोकेलसंकर
रितो भवति राकव्रतस्कन्नभावात्मराकवतपतिव्रततत्सवलितत्वा
दित्यपत्तथा चांयराचतासां ऽपि वनामिन्याचार्याप्रजापतावत दिप
शु० पमेवेवस्थोपा ।। स्त्रीणां मदमोहत्वे त्वात्कारादि प्रमादजातव्य
भिचरे याज्ञवल्क्यवचनात्तेन शुद्धिः कामकृते तेव्यभिचरे शंखलि
खतवात्सातपायश्चित्तेन शुद्धिः गुरुशिष्यसुतपतितानां च मृगम
ऽन्यतागर्भसंभवे गर्भपातनेभवपवृत्तस्वहत्यादि महापातकेच
पमव्यपतत्या गाः यत्तु वलात्कारादिव्यभिचारो ऽपि विरत्प्रायश्चित्तं सम
र्यितं तदसंजातरजस्कायां निवृत्तरजस्कायां श्वरदृष्टव्यं एवं च सतियं
त्रैदृशाव्यभिचारिणीनां नापासमरणी नांतप्रायश्चित्तमुपदिश्यते न च १८

कृते प्रायश्चित्ते परिमहतिप्रसंगभयनक्रियन्त इति समाचारस्त
त्रतत्रैवव्यवहरन्तेव्यांतथा च मरीचिः यषुस्थानिषुपञ्चैव चं धर्मान्वा
रत्नसुयादृशाः तत्रैतन्नावमन्येत धर्मस्तत्र वतादृशाः येषु देशेषु येषुद
शेषुये द्विजापिषुस्थानेषु यत्नो यथा च पत्रैव मज्ञिका इति शुद्धिवि
वेके तृतीयपरिच्छेदः शुद्धौ सप्तभिर्वं धनानन्दशानुमतः पितुस्तथा
भ्रातुः रुद्रधधर कृतोयं शुद्धिविवेकः सती प्रीत्यैसामान्यतोत्रव
र्णानां शुद्धिर्मरणजन्मनोः प्रागथाशौचनियमात्ततस्तासां विशेषतः शु
द्धिरुक्तात तशौचरीकारशुद्धिरितिः विदिशस्यार्भकं स्त्रीणामसाम
र्णोगर्भसंस्रवे। शुद्धिर्मी त्वु विशेषेचसासापेडष्वनतरं। निर्हारादा
वथाशुद्धिरशुद्धिरहिता स्मथा। अधिकारो विवेको या नाधिकारिनी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(२०६४)

रूपरां जलापनर्दकथनंपुत्रारांतनत्वखांतयासपिंडानामिहततोत्वच
रां परिकीर्त्तितं देह शुद्धिर्दाशाचिनादिशुद्धिरत्रायाकीर्त्तितास्नानशुद्धिसे
जसादिद्रव्यशुद्धिस्ततंरं पक्वान्नशुद्धिर्भूशुद्धः शुद्धिरत्रोदकस्य च ततता
रजस्वलाशुद्धिरुच्छिष्टस्पर्शनेतथास्वभावशुद्धिश्चतयाक्रमेणा
शु० प्रकीर्त्तिता॥ इतिश्रीमहामहोपाध्यायपलचनीधरात्मजमल
महोपाध्यायश्रीहल/धारानुजन्मः श्रीरुद्रधरकृतः शुद्धिविवेकः
समाप्तः शुभमस्तु॥ संवत १८३२ चैत्रमासे। कृष्णपक्षेत्रयोदशी
बुधवासेमानमदनमध्यागांगानकटे इदम्पुस्तकं शुद्धाशुद्धंममोदो
शंदीएते ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ १२

॥यदितुकार्यांतरेणापिशवमृद्रानुगमनमवर्जनीयंभवतितदास्नानादिनाशुद्धिः
वृहस्पतिःसर्वशोचनम्॥योसवर्णांतुमृत्येननीत्वाचैवदहेन्नरःअशौचंतुभवेत्तस्यप्रेतजातिस
शु वृहस्पतिराशो॥योसवर्णांतुमूल्येननीत्वाचैवदहेन्नरःअशौचंतुभवेत्तस्यप्रेतजातिसमं ततः २
मनुपासर्ववर्णानांसजातीयंदग्ध्वाअहमशौचिनःभवंतिपरजातीयंनिर्दह्यतत्परंजात
वत्।सर्ववर्णानांस्वजातीयदाहेपदिंदत्रिरात्रंतत्स्नेहेनकृते।तदन्नभोजनेतहृदवा
चार्यो सपोरेयःकरोतितत्परंचतथा।आचार्यापुपाध्यायंगुरुंवापितरंचवामातरंवास्वयंदग्ध्वा
व्रतस्थस्तत्रभोजनं।कृत्वांपततितोतस्मात्प्रेतान्नंतत्रभक्षयेत।अन्यत्रभोजनंकुर्या
ततचैतैःसहसंवसेतएकाहमशुचिर्भूत्वाद्वितीयेहनिशुध्यतिव्रतस्थोब्रह्मचारी
आचार्यादिकेस्वयंदग्धातहृदेभोजनेकृत्वापततिव्रतानधिकारीभवति।तस्मा पा
न्नत्रगरहेन्नंनभक्षयेत तथादाहापिवानुमृत्येनगुरुंप्रेतंभवेन्नतःअशौचंदश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts